

Ante Cukrov

Poreč

UDK 37(497.5-3 Istra) "1910/1945"
37:32(497.5-3 Istra) "1910/1945"

Primljeno: 2004. godine

Izvorni znanstveni članak

HRVATSKO ŠKOLSTVO U ISTRI 1943.-1945.¹

I. DIO

Po okupaciji Istre 1918. godine fašistička je Italija u vrlo kratkom vremenu u potpunosti uništila hrvatsko školstvo u Istri: škole su zatvorene ili pretvorene u talijanske, učitelji raseljeni, jezik zabranjen. Cilj je bio Istru pretvoriti u talijansku pokrajinu asimilirajući stanovništvo i brišući svaki trag postojanja hrvatskog naroda na ovom prostoru. No usporedo s jačanjem Narodno-oslobodilačkog pokreta (NOP) u Istri otvara se na oslobođenom teritoriju niz narodnih hrvatskih osnovnih škola, ali i učiteljskih tečajeva prvih oblika obrazovanja učitelja. Konac Drugog svjetskog rata i priključenje matici zemlji Istra je na školskom planu spremno dočekala. Osim u gradu Puli s okolicom gdje je do 1947. godine ostala saveznička vojna uprava, u cijeloj Istri školstvo je sastavni dio školskog sustava Hrvatske.

Ključne riječi: *povijest školstva, talijanizacija, Istra, 1910. do 1945. godine*

Škole uoči talijanske okupacije

Školstvo u Istri u razdoblju neposredno pred Prvi svjetski rat vrlo je raznoliko, kako po vrstama škola tako i po školama po nastavnom jeziku. Naime, Istra zajedno s Trstom i Goricom čini poseban austrijski entitet s Namjesništvom u Trstu te pokrajinskim saborom i vladom, tzv. giuntom.² Sjedište Sabora i Giunte je u Poreču. Činjenica da Istru naseljavaju tri nacionalna entiteta, hrvatski, slovenski i talijanski, a da je Pula sjedište carske mornarice, učinit će školsku sliku poluotoka vrlo šarolikom: svaki će nacionalni entitet nastojati izboriti školu na svojem jeziku, dok će država, odnosno komanda ratne mornarice, otvarati škole s njemačkim nastavnim jezikom za djecu mornaričkih časnika i stručnog osoblja zaposlenog u pulskom arsenalu. Stoga će u Istri

¹ Zbog dužine cjelokupnog teksta *Hrvatsko školstvo u Istri 1943. – 1945.* uredništvo je u dogovoru s autorom odlučilo objaviti tekst u dva dijela. Drugi dio bit će objavljen u slijedećem broju Anal za povijest odgoja.

² Cijeli je entitet podijeljen u tri dijela (Istra, Trst, Gorička) od kojih svaki ima svoj zemaljski sabor, kape-tana i vladu. Vidi: Bernard STULLI, *Istarsko okružje 1825 – 1860.*, Pazin-Rijeka 1984.

postojati dvije osnovne kategorije škola - državne i pokrajinske. O državnim školama izravno brine Država i njihova je učenička populacija skoro isključivo njemačka. Pokrajinske su škole u potpunoj ovisnosti o pokrajinskim vlastima koje određuju vrstu škole i njen nastavni jezik te financiranje i unutarnji ustroj. Otuda i šarenilo: gospodarski i politički jači, a brojčano inferiorniji sloj talijanskog liberalnog građanstva, s obzirom na većinsku ulogu u Istarskom saboru kao posljedicu kurijalnog izbornog sustava, želeći zadržati postojeće privilegije obilno koristeći prednosti tzv. uporabnog jezika,³ za svoju djecu otvara u gradovima građanske muške i ženske škole. U manjim mjestima otvara pučke škole među kojima prevladavaju one višeg reda, 4-, 5- i 6-razrednice,⁴ dok su hrvatskoj i slovenskoj djeci, uz nekoliko muških, odnosno ženskih škola, namijenjene uglavnom mješovite škole u kojima prevladavaju one nižeg reda, po koja 3-razrednica, a uglavnom 2- i 1- razrednice te pomoćne škole.⁵ Kuriozitet ovog prostora su tzv. utrakvistične škole u kojima su djeca iz oba nacionalna entiteta te s nastavom na oba jezika.⁶

Sljedeći kuriozitet u školstvu ovog prostora je velik broj privatnih škola.⁷ Riječ je o školama koje otvaraju dvije društvene organizacije: talijanska Lega Nazionale (Nacionalni savez) i hrvatska Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru. Lega Nazionale, školski

³ Austrija od 1880. svoje stanovništvo ne razvrstava po narodima, već po uporabnom jeziku (*Umgangssprache, lingua d'uso*). Riječ je o jeziku kojim se građanin koristi u svakodnevnom životu ne precizirajući što se točno pod tim podrazumijeva. Tako radnik u bečkoj tvornici s pretpostavljenima govori njemački, on je, dakle, Nijemac bez obzira na to kojem narodu stvarno pripada. S obzirom na gospodarsko-socijalne uvjete u Istri gdje je na relaciji zemljoposjednik-kolon, poslodavac-najamnik jezik bio talijanski, cijela su hrvatska sela preko noći postala talijanska, premda nitko od žitelja nije govorio talijanski. Stoga izjednačavanje pripadnika jednog uporabnog jezika s pripadnicima tog naroda ne daje ni približno istu nacionalnu sliku. Austrija je time htjela, makar na papiru, brojčano ojačati vlastiti nacionalni korpus a na štetu svih drugih nenjemačkih naroda austrijskog dijela carstva. Talijani u Austriji s pravom se žestoko protive u Carevinskom vijeću takvom principu, ali ga u Istri svesrdno pomažu, jer im samo taj princip zbog gospodarske i političke prednosti može osigurati prevladavajući položaj. O ovom problemu vidi više u mojem radu: A. Cukrov, *Između obrazovanja i denacionalizacije, Lega Nazionale i njezine škole u Istri*, Pula 2001.; Angelo Vivante, *Irredentismo adriatico*, Trst 1984., ili hrvatsko izdanje *Jadranski irredentizam*, Zagreb 2002.

⁴ Tadašnji austrijski školski ustroj predviđa postojanje 1-razrednica, 2-razrednica itd., sve do 6-razrednica. Jednorazrednica je škola u kojoj jedan učitelj vrši nastavu za sveukupnu učeničku populaciju određenog mjesta, unutar razreda podijeljenih u dvije ili tri obrazovne skupine. Današnjim školskim rječnikom rečeno, takav je učitelj radio u kombiniranom odjeljenju sa 6 razreda. Dvorazredna škola predviđa školu u kojoj su svi učenici podijeljeni u dvije dobne skupine i na takvoj školi rade dva učitelja, itd. Stoga su razredi bili vrlo brojni, ponekad i s više od 150 učenika, dok je norma učitelja bila 80 učenika.

⁵ Pomoćne su škole one u kojima, u pravilu, lokalno svećenstvo izvodi nastavu najviše dva puta tjedno, prvenstveno čitanje, pisanje i osnove računa. Svećenici su za taj svoj rad nagrađeni iznosom od 50 do 100 forinta godišnje, iz koje svote su trebali plaćati prostorije, grijanje i ostala sredstva za rad. Ove škole nisu sistematizirane u redovnim godišnjim statističkim izvješćima školskih vlasti, premda su bile obuhvaćene školskom statistikom.

⁶ Utrakovistične škole polaze djeca obaju nacionalnih entiteta određenog mjesta s nastavom na oba jezika. Bile su to hrvatsko-talijanske, odnosno slovensko-talijanske škole. U prva tri razreda-godine nastavni je jezik npr. hrvatski, dok je talijanski obližan, a od trećeg ili četvrtog razreda talijanski jezik postaje nastavnim, a hrvatski obližan. No, u pravilu učitelji na ovim školama nisu znali hrvatski jezik, pa su to u biti talijanske škole, a roditelji hrvatske djece, ne želeći djecu izložiti denacionalizaciji, ostavljaju djecu kod kuće čak i pod cijenu kazni, kako novčanih tako i zatvorskih.

izdanak moćnog talijanskog kulturnog društva *Dante Alighieri*, otvara škole širom Istre u mjestima s pretežno ili potpuno hrvatskim stanovništvom u cilju talijanizacije hrvatskog sela, a pod krinkom borbe za očuvanje talijanskog jezika.⁸ Kao odgovor na Leginu u potpunosti i do kraja asimilacijsku djelatnost, Hrvati Istre odgovaraju stvaranjem Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru (1893.) s ciljem otvaranja škola u mjestima gdje to pokrajinska vlast ne će, suprotstavljajući se i na ovaj način nasilnoj talijanizaciji. Pred Prvi svjetski rat Lega je u Istri, uključujući i slovenski dio te otoke Cres i Lošinj, imala ukupno 21 školu. Istovremeno, Družba je uspjela u 1913. godini imati čak 41 otvorenu školu širom Istre te otoka Cresa i Lošinja.

U cijeloj je Istri u posljednjoj mirnodopskoj godini bilo ukupno 278 škola svih ustrojstvenih oblika, uključujući i škole Lege Nazionale i Družbe sv. Ćirila i Metoda. Prema popisu stanovništva iz 1910. godine u Istri živi 374.000 žitelja, od čega 39% žitelja talijanskog uporabnog jezika, 59 % hrvatskog i slovenskog zajedno te 2% ostalih među kojima prevladava njemački.⁹ Slično bi stanje trebalo biti i u školstvu. No, to nije slučaj: talijanskih škola je 115, odnosno 41,3 % svih istarskih škola, dakle tek nešto više od sudjelovanja Talijana u ukupnoj populacijskoj masi, ali je zato organizacijski ustroj škola na visokoj razini, neusporediv s ostalim školama izuzev njemačkih. Talijanskih je razreda 313, ili 85 više nego u svim hrvatskim, slovenskim i utrakvističnim školama zajedno, odnosno broj talijanskih razreda čini 55% svih razreda pučkih škola u Istri nasuprot 35,9 % hrvatskih i slovenskih škola Istre zajedno.

Nastavu vrši ukupno 818 učitelja, od čega je 59% talijanskih, 26% hrvatskih, 5,6% slovenskih te 8,6% njemačkih. Hrvatski učitelj podučava u prosjeku 66,2, slovenski 79,9 učenika, a hrvatski učitelj u koparskom kotaru (Bužestina) čak 90 učenika (2529 učenika na 28 učitelja). Istovremeno talijanski učitelj podučava prosječno tek 43,5 (zakonska norma 80 učenika!). Proizlazi, dakle, da su talijanske škole višeg ustrojstvenog oblika, za razliku od hrvatskih gdje ih je pretežit dio jednorazrednih i osobito mnogo pomoćnih. Sve to unatoč činjenici da talijanski etnik u Istri, kako sam već istaknuo, u ovo vrijeme čini tek 39% ukupnog stanovništva Istre.

U svim pučkim školama Istre 1913. godine nastavu pohađa 40.537 učenika. Ako, shodno ondašnjim mjerilima, uzmemo da za školu uzrasla dječja populacija čini 16% ukupnog stanovništva,¹⁰ u Istri bi trebalo biti 59.840 učenika, iz čega zaključujemo da

⁷ Privatne škole rade po istom ustroju kao i pokrajinske javne škole. Sredstva za rad škole osigurava osnivač. Kada škola stekne pravo javnosti, što znači da se po svom tehničkom i pedagoškom ustroju u potpunosti uklapa u sustav javnog školstva, postaje javnom pokrajinskom školom koju financira pokrajina. Stoga osnivač, posebno Družba, poduzima sve kako bi njezine škole dobile pravo javnosti i postale pokrajinskim oslobađajući time novčana sredstva za otvaranje toliko potrebnih novih škola.

⁸ Vidi više: A. Cukrov, *Između obrazovanja i denacionalizacije*, nav. dj.

⁹ O demografskim prilikama Istre početkom XX. stoljeća vidi: *Cadastre national de l'Istrie d'après le Recensement du 1er Octobre 1945*. Jadranski institut, Sušak, 1946.; Josip Roglić, *Le recensement de 1910, ses methodes et son application dans la Marche Julienne*, Sušak 1946. ; Lavo Čermelj: *O ljudskom štetju v Trstu 1910.*, Anali Jadranskog instituta, sv. 2, str. 10, Zagreb 1958. ; A. Cukrov, *Između obrazovanja i denacionalizacije*, nav. dj.

¹⁰ Vidi: F. Barbalić, *Pučke škole u Istri*, nav. dj.

Škole po nastavnom jeziku	Broj	K o t a r						Ukupno
		Kopar	Lošinj	Poreč	Pazin	Pula	Rovinj	
Talijanske	škola	29	11	40	10	21	4	115
	razreda	84	33	83	19	80	14	313
	učitelja	113	39	126	25	137	35	475
	učenika	5995	1338	5525	1015	5326	1470	20669
	učenik/učitelj	53,1	34,3	43,8	40,6	38,9	42	43,5
Slovenske	škola	23						23
	razreda	39						39
	učitelja	46						46
	učenika	3675						3675
	učenik/učitelj	79,9						79,9
Hrvatske	škola	18	15	19	33	36		121
	razreda	25	22	24	48	45		164
	učitelja	28	32	26	67	47		200
	učenika	2529	1044	2080	4599	3012		13264
	učenik/učitelj	90,3	32,6	80	68,6	64		66,3
Njemačke	škola					9		9
	razreda					34		34
	učitelja					71		71
	učenika					1841		1841
	učenik/učitelj					25,9		25,9
Utrakvistične	škola		2	3	2	3		10
	razreda		3	4	2	6		15
	učitelja		5	3	6	12		26
	učenika		199	238	178	473		1088
	učenik/učitelj		38,8	79,3	29,6	39,4		41,8
Ukupno	škola	70	28	62	45	69	4	278
	razreda	148	58	111	69	165	14	565
	učitelja	187	76	155	98	267	35	818
	učenika	12199	2581	7843	5792	10652	1470	40537
	učenik/učitelj	65,2	33,9	50,6	59,1	39,9	42	49,55

Tablica 1. Podaci o školama po nastavnom jeziku u Istri 1913. godine, prema Cottoneu¹¹

¹¹ Carmelo Cottone, *Storia della scuola in Istria da Augusto a Mussolini* (dalje: *Storia della scuola*), Capodistria 1938., str. 123-124.

skoro 20.000 djece ne pohađa školu, najčešće, posebno kod slavenske djece, zbog nepostojanja dovoljnog broja škola i loše mreže postojećih.

Po nacionalnoj pripadnosti (poistovjećujući za ovu priliku nacionalnost i uporabni jezik) najveći je broj djece u talijanskim školama – 52,3%, hrvatskim 34%, slovenskim 9,1% i najmanje u njemačkim – 4,5 %¹². Problemi su različiti od kotara do kotara, ali su najteži u porečkom koji obuhvaća Poreč, Novigrad, Umag, Buje i Motovun. Ovaj prostor, posebno Poreština, osim gradskih centara, naseljen je isključivo hrvatskim etnikom, ali je učenika u hrvatskim školama tek 2080 nasuprot 5525 u talijanskim. Posljedica je to činjenice da hrvatskih škola uopće nema: prva je hrvatska škola u ovom kotaru i na cijeloj zapadnoj obali Istre obali otvorena tek 1912. godine u Svetom Lovreću.

Posebnu pažnju zahtijeva stanje na području Rovinja. Iz Tablice je vidljivo da osim talijanskih drugih škola na ovom području nema, iz čega možemo zaključiti da osim talijanskog drugi narod na Rovinjštini ne živi. Međutim, ovo nije točno: čak i poznati talijanski povjesničar Bernardo Benussi, inače rodom iz Rovinja, ne previše sklon i samom postojanju slavenskog etnika u Istri, navodi da je prema službenim austrijskim podacima u Rovinjskom kotaru 1890. živjelo 62%, a 1900. čak 64,1% stanovništva hrvatskog govornog jezika. Postavlja se pitanje gdje je nestalo 64,1% stanovništva hrvatskog govornog jezika, je li tolika masa asimilirana putem govornog jezika u Talijane u samo jednom popisu ili za hrvatsku djecu škole jednostavno nisu ni otvarane.¹³

Godina	Hrvati	%	Slovenci	%	Talijani	%	Ostali	%	Ukupno
1910	168.184	43,5	55.134	14,3	147.417	38,1	15.728	4,1	386.463
Procjena	215.135	55,6	55.522	14,3	100.240	25,9	16.277	4,2	387.174

Tablica 2. Stanovništvo Istre po popisima 1910. prema J. Rogliću¹⁴

Prisutnost broja škola pojedinih nacionalnih grupa lakše je uočiti ako se zna veličina nacionalnih entiteta. Popisa i preračunavanja stanovništva je mnogo. Poslužiti će se izračunima vjerojatno najboljeg poznavatelja ovog problema dr. Josipa Roglića koji iznosi podatke na temelju službenog austrijskog popisa iz 1910., ali i svoje procjene u odnosu na princip uporabnog jezika. Ovi će podaci biti prezentirani kao službeni savezničkoj komisiji za razgraničenje nakon Drugog svjetskog rata.

¹² Budući da su utrakvistične škole u promatranoj godini bile isključivo hrvatsko-talijanske, to sam ukupnu populaciju ovih škola u podjednakim odnosima pripisao talijanskim i hrvatskim školama, premda je u njima, zbog ranije iznesenih razloga, većina djece bila talijanska (vidi ranije).

¹³ Bernardo Benussi (1856.-1929.), talijanski profesor i povjesničar rodom iz Rovinja, liberalno-nacionalne provenijencije. Autor niza radova iz povijesti Istre poput: *Manuale di geografia, storia e statistica della Regione Giulia (Litorale)*, Trieste 1903. (dalje: *Manuale*), *Liturgia slava dell'Istria*, u časopisu *Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria* (dalje *ATTI*), Parenzo 1894. i dr. Među njima posebno mjesto zauzima *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Trieste 1924. *Manuale*, str. 360.

¹⁴ Josip Roglić, *Le recensement de 1910, ses methodes et son application dans la Marche Julienne*, Institut Adriatique, Sušak 1946., str. 45.

Iz svega proizlazi da su talijanske škole brojnije od hrvatskih i slovenskih zajedno, da na mnogim mjestima hrvatske škole nisu ni postojale, da je broj talijanske školske djece veći od hrvatske i slovenske zajedno te da je broj učitelja talijanskih škola brojniji od hrvatskih i slovenskih zajedno. A sve to unatoč očiglednoj prevagi slavenskog etnika.

Unatoč svemu izloženom, mnogi talijanski povjesničari često navode kako je Austrija slavensko školstvo svjesno favorizirala na štetu talijanskog. Činjenice su obrnute jer: 1. brojke ukazuju na drugačiji zaključak i 2. o pokrajinskim školama odlučivala je pokrajinska vlada koja je cijelo vrijeme bila talijanska, odnosno pokrajinski sabor koji je cijelo vrijeme postojanja od 1861. do raspuštanja 1910. imao značajnu talijansku većinu i raspušten je upravo na pitanjima jezika. Je li moguće da su talijanski sabornici, sve odreda iredentisti, uvaženi istarski veleposjednici, političari, odvjetnici i liječnici iz redova talijanskog naroda u Istri, glasovali protiv vlastitih interesa?! Treba uzeti bilo koju knjigu zapisnika Istarskog sabora kako bi se uvjerali u besmisao takvih tvrdnji.

Školski nadzornik Cottone ima svoje viđenje školskog stanja u Istri pred početak velike olimpijade smrti, i piše: *“Treba istaći da je talijanski narod bio bogatiji i s višim stupnjem kulture, njemački pretežno vojnički a ostali isključivo seljački i prost”*, ne navodeći onom ostalom čak ni ime.¹⁵

Tijekom 1914. godine, budući da Italija nije odmah ušla u rat, sve su škole normalno radile, doduše u otežanim uvjetima, jer je i dio učitelja završio na raznim bojišnicama, najviše u Galiciji.

Ulaskom Italije u rat 1915. godine Austrija zabranjuje rad svim talijanskim društvima, pa tako i Legi Nazionale, čija se imovina uglavnom konfiscira. Legine škole se zatvaraju i umjesto njih otvaraju hrvatske. Hrvatske se otvaraju posebno u mjestima koja su bezuspješno tražila otvaranje škole niz godina. Budući da je talijanska avijacija bombardirala Trst i Pulu, a prijetila je opasnost od napada talijanske mornarice na jug Istre, škole u ovom prostoru su evakuirane, a djeca preseljena u unutrašnjost zemlje, u Slavoniju i većinom u Slovačku i Češku, gdje je u logorima Družba otvorila svoje škole za hrvatsku djecu.

Okupacija

Godinu dana nakon strahovitog poraza koji je doživjela talijanska vojska u bitci kod Kobarida potkraj 1917. godine, uz promijenjenu vrhovnu komandu uspijeva se reorganizirati i prijeći u protunapad. Austro-Ugarska, suočena s raspadom vlastite vojne sile, naložila je povlačenje koje se pretvorilo u rasulo i paničan bijeg s talijanskog fronta. Talijanska vojska, potpomognuta francuskim i engleskim divizijama, koncem listopada 1918. u jedinoj svojoj pobjedi tijekom Prvog svjetskog rata s lakoćom je slomila posljednji austrijski otpor. Ulazak talijanske vojske u Istru 3. studenoga 1918.

¹⁵ C. Cottone, *Storia della scuola*, nav. dj., str. 124 (*È da notare però che la popolazione italiana era quella di maggior censo e cultura; quella tedesca prevalentemente militare, l'altra esclusivamente rurale e rozza.*).

nije bio drugo do *probijanje otvorenih vrata*, jer otpor nije imao tko pružiti. Kao teritorijalno najbliža i u izravnom sukobu s Austrijom, Italija je mandatom savezničkih sila 3. studenoga 1918. potpisala ugovor o prekidu neprijateljstava. U skladu s Londonskim ugovorom iz 1915. godine Italija zaposjeda Istru i Dalmaciju. Uslijedile su svečane izjave najviših državnih dužnosnika, od kralja do mnogih nižih državnih službenika,¹⁶ dok je praksa na terenu govorila da je Italija okupator koji ne će prezati ni od čega kako bi realizirao ciljeve koje sanja još od polovine XIX. stoljeća.

General i guverner Petitti di Roreto prvi je dao svečanu izjavu: “... *Nema više austrijske vlade, koja vas je dugo godina varala i izigravala narode protiv naroda u svrhu samoodržanja. Pobjedonosna Italija napravila je kraj toj borbi i neprijateljstvu... Talijanski i slavenski narod nisu više neprijatelji ... Italija velika zemlja slobode, daje vam ista prava kao i svim svojim državljanima, daje vam škole na vašem jeziku, više nego što vam ih je dala Austrija. Vaša će vjera biti poštivana, jer je katolička vjera, vjera cijele Italije ...*”¹⁷

Ni najzagriženiji iredentist nije mogao ni u snu naslutiti da će se Italija tako lako domoći plijena o kojem je sanjao još sardinijski kralj Carlo Alberto daleke 1845. godine.¹⁸ Prikrivena talijanizacija Istre, započeta polovinom XIX. stoljeća, a vršena putem raznih kulturnih, školskih, športskih i sličnih društava, prvenstveno *Dantea Alighierija* i njegove trentinsko-tršćanske ekspoziture *Lege Nazionale*, mogla se sada nastaviti otvoreno i nesmetano s ciljem: učiniti taj teritorij duhovno i nacionalno talijanskim. Kako je za to bilo potrebno potpuno isprati svaki trag postojanja hrvatstva, sredstva za realizaciju tog cilja neće se birati. To se posebno odnosi na vrijeme od Mussolinijevog Marša na Rim i inauguracije fašizma kao društvenog poretka 1922. godine, koji je, kad je u pitanju njegov odnos spram hrvatskog i slovenskog naroda, *samo završna faza na razvojnjoj crti talijanske politike u odnosu na naše narode kroz dugo povijesno razdoblje*.¹⁹

Deslavenizacija Istre odvija se munjevitom brzinom. Taj nečastan posao vršit će svi organi državne vlasti od kralja, vlade i ministara do školskih i crkvenih dužnosnika

¹⁶ Vidi: Gaetano Salvemini, *Mussolini diplomatico*, Bari 1952.

¹⁷ Ernest Radetić, *Istra pod Italijom* (dalje: *Istra*), Zagreb 1944., reprint Pazin 1990., str. 55. Vidi više na str. 68–71.

¹⁸ Talijanske iredentističke aspiracije, nejasno definirane tijekom druge polovine XIX., a vrlo jasno tijekom prvog desetljeća XX. stoljeća, obuhvaćaju Tunis, Maltu, francusku Nicu i Savoju, švicarski Ticino, Tirol, slovenski i hrvatski prostor južno od vododjelnice jadranskog i crnomorskog riječnog sliva uključujući Istru, Liburniju i Dalmaciju, sjeverno podnožje Dinare, Crnu Goru i Albaniju te konačno Dodekanez i istočnu Afriku. Dio tih aspiracija bit će i ostvaren, što Londonskim ugovorom iz 1915., što u međuraću i tijekom II. svjetskog rata. Vidi: Mario Alberti, *Irredentismo senza romanticismi*, Como 1938., Bruno Cocceani, *Milano centrale segreta dell'irredentismo*, Milano 1962.; Arturo Galanti, *I diritti storici ed etnici dell'Italia sulle terre irredente*, Roma 1915.; Avancinio Avancini, *Terre redente e Adriatico*, Milano 1932., Bonaci-Oberti, *Le terre irredente e nuovi destini d'Italia*, Firenze 1916., R. Bonghi, *I diritti dell'Italia sulle terre irredente*, Santa Maria C.V. 1917., A. CUKROV, *Između obrazovanja i denacionalizacije*, nav. dj., Ive Mihovilović, *Italijanska ekspanzionistička politika prema Istri, Rijeci i Dalmaciji (1945-1953)*, Beograd 1954. i dr.

¹⁹ Vjekoslav Bratulić, *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom* (dalje *Dokumenti*), Zagreb 1955., str. 17.

te cijeli niz organizacija i zaklada: *Dante Alighieri* i *Lega Nazionale*, koja će sada dobiti nove zadatke, ONAIR, *Balilla*, GIL i dr. Saveznici, namirivši svoje apetite na račun Njemačke, dozvoljavajući Talijanima okupaciju slavenskih prostora, ostali su po strani prepuštajući okupirani prostor okupatoru na milost i nemilost.

Pokušaj uništenja hrvatskog duha

Shvaćajući ulogu škole i crkve u nacionalnom odgoju, režim se najprije obara na njih nesmiljenom žestinom - treba slomiti hrvatski, odnosno slovenski duh stanovništva.

Da bi se slomio narod, trebalo je slomiti najprije njegovu duhovnu snagu – crkvu i školu.

Već 14. studenoga 1918. komandant ureda za informacije Vojne komande u Puli izdaje uputstvo s naznakom «Clero antiitaliano» u kojem skreće pažnju na “... *protutalijansku djelatnost koju je svećenstvo cijele Istre vršilo, vrši i vršit će protiv Italije i talijanstva u oslobođenim mjestima...*”²⁰ Način borbe protiv slavenskih svećenika nađen je u izjavi talijanskog pjesnika Gabrielea D’Annunzija izrečenoj u rimskom Augustineumu u svibnju 1919. godine: “*Van kopilansko roblje sa svojim izmetinama i svojim čoporima svinja.*”²¹ Izjava generala di Roretta o čuvanju katoličke vjere u Hrvata jer je to i vjera Talijana, očigledno nije bila drugo do najobičnija slatkorječiva floskula. U progon se uključuju svi - političari, policija, vojska, državni službenici, tisak. Zatvaranja, internacije, protjerivanja svakodnevna su pojava. Progoni svećenstva toliko su žestoki da su izazvali oštre osude napredne talijanske javnosti pa i same Crkve. Tršćansko-koparski biskup mons. Angelo Bartolomasi, koji je za vrijeme rata bio vojni biskup, 1921. godine, ogorčen postupcima talijanskih vlasti prema slavenskom svećenstvu posebnom se poslanicom potužio papi Benediktu XV. U povijesnom pismu od 2. kolovoza 1921., koje predstavlja svjetski dokument o fašističkim zlodjelima u Istri, Sv. Otac je odgovorio: “*Sa velikom smo žalošću doznali s različitih strana, da neki huškači muče i progone većinu onih istarskih svećenika, koji se brinu za vjeru hrvatskih i slovenskih vjernika...*”²² Samo u vremenu do 1931. godine izbačeno je iz crkve, internirano u Italiji, zatvoreno u Istri ili silom protjerano u Kraljevstvo SHS, odnosno Jugoslaviju, 346 redovnika i svećenika.²³

Za obračun u području školstva predratna se Italija posebno dobro pripremila. O školama na okupiranom prostoru brinut će Generalno povjerenstvo za civilne poslove pri Glavnom stožeru sa sjedištem u Padovi. U cijeloj Istri poslove školstva obavlja Sekcija za školstvo Civilnog komesarijata sa sjedištem u Poreču, dok je u južnoj Istri posao povjeren Komandi pomorske baze u Puli čiji je zapovjednik admiral Umberto Cagni.

²⁰ Vidi: DAP, Civilni komesarijat Poreč (dalje CK Po), kut 8/B6.

²¹ *Fuori la schiavetteria bastarda, colle sue lordure e colle sue mandrie di porci!* Vidi: *Il Giornale d'Italia* br. 119 od 5. svibnja 1919. Citirano prema Fran Barbalić, *Vjerska sloboda Hrvata i Slovenca u Istri, Trstu i Gorici* (dalje: *Vjerska sloboda*), Zagreb 1931., str. 7.

²² Isto, str. 58-59.

²³ Isto, str. 81.

Zbog ratne situacije škole su u cijeloj Istri bile u rasulu, a one na prostoru južne Istre zatvorene. Sekcija za školstvo 13. prosinca 1918. raspušta i *Družbine* škole.²⁴

Nešto prije toga admiral Cagni naredbom br. 9 od 16. studenog 1918. određuje otvaranje svih škola na području Istre unutar zone primirja, uključujući i kvarnerske otoke, bez obzira na jezik, s izuzetkom onih na njemačkom jeziku. Već 7. prosinca 1918. organizaciju cijelog osnovnog školstva vojna komanda povjerava prof. Basiliju Bearzu, kotarskom školskom inspektorju za talijanske škole u Puli iz austrijskog razdoblja.²⁵ Ove su pripreme vršene znatno prije izravnih priprema za rat putem raznih kulturnih, školskih, športskih i sličnih društava čije je osnivanje u granicama Austrije Italija organizirala i financirala.²⁶ Kadrovsku osnovu novog školskog ustroja činit će isti oni ljudi koji su činili osnovicu talijanskih škola u austrijsko vrijeme, a posebno učiteljski kadar kojeg je školovala *Lega Nazionale*.

Škole su se trebale otvoriti i u kratkom vremenu reorganizirati u skladu s postojećim talijanskim školskim zakonima koji svoj korijen vuku još iz vremena prije ujedinjenja Italije.²⁷ Generalno je povjerenstvo 12. siječnja 1919. donijelo naputak o načinu uključivanja zatečenog školskog ustroja u Istri u obrazovni sustav Italije pa je pripremljen *Privremeni program pučkih škola* po kojem su dosadašnje jednorazrednice pretvorene u dvorazrednice, dvorazrednice u trirazrednice itd., a o čemu Cottone piše: "*Naša vojska, vođena slavnim tradicijama rimske civilizacije, odmah pristupa otvaranju škola za oslobođeno stanovništvo.*"²⁸ U škole će biti uvedeni programi važeći za ostale škole na prostoru Italije, izuzev vjeronauka koji je ostao u obliku i u broju sati iz vremena Austrije. U hrvatskim i slovenskim školama od drugog se razreda uvodi obavezan talijanski jezik: u 2. razredu tri sata tjedno, u ostalima 5 sati.

Prema Cagnijevoj naredbi Bearz će povjereni mu zadatak precizno izvršiti: škole su se otvarale vrlo brzo. Otvorene su tako hrvatske škole u Banjolama, Baratu, Bokordićima, Hreljima, Jadreškima, Kavranu, Mrganima, Petehima, Prnjanima, Puli (2 škole), Raklju, Slokovićima, Svetvinčentu, Šainima, Velom Vrhu i Vinkuranu. Otvorene su i mnoge druge hrvatske škole, ali kao talijanske: u Barbanu, Boljunu, Borutu, Brdu, Brestu, Cerovlju, Ceru, Drenji, Gologorici, Kanfanaru, Krnici, Lobariki, Marčani, Muntiću, Novakima, Pazu, Pomeru, Premanturi, Raklju, Rovinjskom Selu, Šterni

²⁴ Vidi akt Regio Commissariato civile, Sezione scolastica, Parenzo 13. 12. 1918. No 592. DAP, CK Po, kut. A-2. Sam dekret nije sačuvan, ali je sačuvan koncept dekreta naslovljenog Upravi *Družbe Sv. Ćirila i Metoda* u Opatiji, a koji je, sudeći po rukopisu, pisao Vincenzo Parenzan, dugogodišnji inspektor za talijanske škole u pazinskom i porečkom kotaru te istovremeno tajnik Kotarskog školskog vijeća Poreč u austrijskom razdoblju.

²⁵ DAP, fond *Civilni komesarijat Pula* (dalje CKPu), kut. 5, A-1.

²⁶ U pripreme je bila uključena i vojna izobrazba i čak organizacija borbenih odreda. Neka od tih društava bila su potpuno samostalna, većina, međutim, nisu bila drugo do ispostave kulturnog društva *Dante Alighieri - Lega Nazionale, Circolo Garibaldi, Giovane Trieste, Giovane Fiume, Sursum corda, Corda fratres*, i dr. Vidi: A. Cukrov, *Između obrazovanja i denacionalizacije*, nav. dj., str. 85-87; *L'irredentismo italiano, una relazione segreta dell'ufficio informazioni ex-austriaco*, Zara 1937., str. 27-41.

²⁷ Postojeći zakon o osnovnoj školi datira iz 1859. godine, dakle iz vremena prije ujedinjenja Italije (1861.).

²⁸ C. Cottone, *Storia della scuola*, nav. dj., str. 132.

i Šošićima, Šušnjevici, Veloj Učki i Vranji. Vlasti navode kako su ove škole otvorene kao talijanske *na zahtjev tamošnjeg pučanstva (a richiesta delle stesse popolazioni)*²⁹ i u skladu s člankom 6 austrijskog *Zakona o javnim pučkim školama*.³⁰ Drugačije, međutim, govori izvješće Centra za političke informacije u Puli nadređenom Uredu za informacije o okupiranim područjima (ITO) a koji je bio sastavni dio Glavnog stožera Gubernija za Julijsku krajinu.³¹ Pulske Centar 27. svibnja 1919. obavještava ITO u Trstu: *“Za škole je učinjeno mnogo, no ostalo je još mnogo za učiniti. Od 36 škola koje su djelovale na hrvatskom jeziku preostale su u kotaru još 4, ostale su dijelom otvorene na talijanskom jeziku, a dio ih je zatvoren. Da bismo ih mogli sve otvoriti treba primiti u službu još 50-ak učitelja, što ova Komanda ne može učiniti jer nema predviđenog fonda za ove namjene.”*³² Civilni komesarijat izvješćuje da je uz njemačke ukinuto i 12 hrvatskih škola otvorenih tijekom rata: *“...Čast je javiti V. E. da na čitavom području pomorske baze u Puli danas ne postoji ni jedna škola s hrvatskim nastavnim jezikom. I u onim selima, gdje je do prije nekoliko dana radila koja hrvatska škola, koja je kao javna mogla biti otvorena (...) hrvatske učitelje postupno zamjenjuju talijanski. I u selima političkog kotara otvaraju se neprestano talijanske škole - malo po malo, već prema tome koliko školski nadzornik može naći prikladne učitelje.”*³³ Budući da nema učitelja, učiteljski posao obavljaju istaknutiji vojnici.

Tijekom dva posljednja mjeseca 1918. godine i prvih šest mjeseci 1919., odnosno do kraja školske godine 1918./1919., ukupan broj škola u pokrajini smanjen je s 278 predratnih na 222. Nitko, međutim, nije mogao predvidjeti takav drastičan obračun s hrvatskim školama: od 121 škole pred rat i 49 novootvorenih tijekom rata, u razdoblju od samo jedne školske godine, štoviše, u svega osam mjeseci - od studenog 1918. do lipnja 1919. - preostalo je tek 59 hrvatskih škola s 86 razreda i 85 učitelja.³⁴ Prema Cottonu i okupacijskim vlastima, škole su pretvorene u talijanske temeljem zahtjeva lokalnog stanovništva, pa je tako većinsko hrvatsko pučanstvo, posebice na Lošinju, Pazinštini, Poreštini i Puljštini, zahtijevalo ukidanje vlastitih i otvaranje čak 131 talijanske škole s 427 razreda i 466 učitelja. Teško je, međutim, povjerovati ovim besmislicama, jer je poznat trud i odricanje istarskih Hrvata kad je bila u pitanju njihova škola. Navest ćemo tek jedan primjer od mnogih koje navodi Vjekoslav Bratulić. U Vranji, selu pod

²⁹ Isto, str. 141.

³⁰ Članak 6 austrijskog *Zakona o javnim pučkim školama* od 14. svibnja 1869. godine određuje da *“o nastavnom jeziku i o poučavanju u drugom zemaljskom jeziku odlučuje, u granicama koje određuje zakon, Pokrajinsko školsko vijeće nakon što sasluša one koji školu uzdržavaju.”*

³¹ Radi jedinstvene organizacije života na okupiranim područjima Italija osniva *Kraljevski gubernij za Julijsku krajinu*. Nedugo zatim organizirani su *Centri za političke informacije* po kotarevima. Rad centara koordinira *Ured za informacije o okupiranim teritorijima (Ufficio Informazione Territori Occupati, odnosno ITO)*.

³² Danilo Klen, *Talijanska vojna obavještajna služba u bivšoj Julijskoj krajini 1919. godine*, *Vjesnik Histo-*
rijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, br. 21/1977., str. 125-170 i br. 22/1978., str. 59-118.

³³ Isto.

³⁴ Dio talijanskih autora u ovome vide jednu od najljepših stranica svoje svijetle tradicije. Vidi: V. Ferretti, *La scuola nelle terre redente*, Firenze 1921., str. 100-102. Citirano prema M. Demarin, *Hrvatsko školstvo u Istri*, Zagreb 1978., str. 159.

Učkom, najprije je bila otvorena hrvatska škola, da bi se potom, navodno, na zahtjev pučanstva pretvorila u talijansku. Mještani su odgovorili tako da su djecu ostavili kod kuće upućujući istodobno molbu Civilnom komesarijatu da se otvori hrvatska škola. Okupacijska sila, uz novčane globe, nastojat će mještane u potrebu otvaranja talijanske škole uvjeriti batinama.³⁵

O stanju škola na kraju 1918./1919. godine govori Tablica 2:

Kotar	Škole					Razredi					Učitelji				
	talijanske	slovenske	hrvatske	utrakvist.	ukupno	talijanske	slovenske	hrvatske	utrakvist.	ukupno	talijanske	slovenske	hrvatske	utrakvist.	ukupno
Kopar	29	28	12	-	69	109	53	21	-	183	110	53	20	-	183
Lošinj	11	-	5	1	17	34	-	5	1	40	34	-	5	1	40
Poreč	40	-	3	-	43	87	-	4	-	91	88	-	4	-	92
Pazin	18	-	35	1	54	29	-	51	1	81	29	-	51	1	81
Pula	31	-	4	2	37	145	-	5	4	154	180	-	5	-	185
Rovinj	2	-	-	-	2	23	-	-	-	23	25	-	-	-	25
Ukupno	131	28	59	4	222	427	53	86	6	572	466	53	85	2	606

Tablica 3. Osnovne škole u Istri 1918./1919.³⁶

Kako se vidi iz Tablice 3, režim se posebno okomio na hrvatske škole u porečkom, pulskom i lošinjskom kotaru: u porečkom kotaru od 19 predratnih hrvatskih škola, ne računajući novootvorene tijekom rata, ostale su tek 3, u pulskom ih je od 36 preostalo 4, a u lošinjskom od 15 ostalo ih je 5. To se odnosi i na ukupan broj učitelja: u porečkom kotaru umjesto predratna 24 djeluju tek 4, pulskih 45 svedeno je na 5, lošinjskih 22 također na 5 učitelja.

³⁵ V. Bratulić: *Dokumenti*, str. 23.

³⁶ C. Cottone, *Storia della scuola*, nav. dj., str. 140.

Od samog početka okupacije, usporedno sa zatvaranjem hrvatskih škola, nove vlasti će se obračunati i s hrvatskim učiteljima koji se umirovljuju, otpuštaju, zatvaraju, premještaju, proganjaju, konfiniraju.³⁷ Svi su sumnjivi i velika većina dobiva stalan policijski nadzor. U povjerljivom dokumentu Civilnog komesarijata za porečki politički kotar karakterističnog naslova *Popis opasnih i sumnjivih hrvatskih učitelja u Istarskoj pokrajini* s nadnevkom 30. siječnja 1920. nalazimo 58 imena “sumnjivih” učitelja: po 4 iz lošinjskog, porečkog i pazinskog kotara, 16 iz voloskog, 20 iz koparskog te 10 iz pulskog.³⁸ Jedini grijeh im je da su *croato*, odnosno slavenofili. Popisu osumnjičenih pridodan je i popis osoba odanih novim vlastima, a koje mogu biti korisni informatori zbog svojeg *dubokog poznavanja slavenskog pučanstva*.

Progoni su opća pojava. Učitelji se umirovljuju sa samo desetak godina radnog iskustva ili stavljaju *in licenza illimitata*³⁹ (na raspolaganje na neodređeno vrijeme) zbog političkog i nacionalnog uvjerenja. Nestala je tako u vrlo kratkom razdoblju cijela plejada hrvatskih učitelja.⁴⁰ Velik dio njih protjeran je u Jugoslaviju, dio ih sam bježi ne čekajući naredbe ni roka.⁴¹

Dakako da će se zbog svega toga drastično smanjiti broj hrvatskih učitelja, što će opet vlastodršcima, uz već poznatu *na zahtjev pučanstva*, poslužiti razlogom neotvaranja brojnih hrvatskih škola i njihovog pretvaranja u talijanske. Tako, prema Cottoneu, čak 16 hrvatskih škola nije otvoreno zbog nedostatka učitelja i to uglavnom na području Buzeta i Pule, a na već otvorenim školama nedostaje 38 učitelja. Trebalo je, naime, osloboditi učiteljska mjesta za talijanske učitelje iz tzv. starih provincija Italije koji će imati dužnost odnarediti prostor. Ovi novi učitelji, tzv. *maestri regnicoli*, brzo će zauzeti upražnjena učiteljska mjesta na do jučer hrvatskim školama. Dok oni ne dođu nastavu će vršiti, kako je ranije navedeno, vojnici. General Pietro Badoglio, pomoćnik zapovjednika Glavnog stožera, okružnicom br. 7870 od 26. siječnja 1919. godine i službeno će narediti upućivanje vojnika na učiteljska mjesta i time legalizirati već učinjeno. Ovi će “učitelji” za svoj rad dobivati dnevnu nadoknadu od 2 lire. Samo u školskoj 1918./1919. godini “podučavalo” je 86 ovakvih osoba, premda je zahtjev bio tek za 16.⁴²

³⁷ Vidi više u E. Radetić, *Istra*, nav. dj., str. 162.

³⁸ Vidi: *Elenco maestri croati della provincia Istriana pericolosi o sospetti*, dopis Civilnog komesarijata porečkog političkog kotara br. 81 Ris. od 7. veljače 1920. DAP, CKPo, dop. kut. A2.

³⁹ Vidi: V. Bratulić, *Dokumenti*, nav. dj., str. 22.

⁴⁰ Anton Iskra, iz Studene na Kastavštini (maturirao 1889. u Kopru), *Družbin* učitelj najprije u Baderni u doba otvaranja škole 1896., potom u više istarskih sela. U vrijeme o kojem je riječ zatekao se sa službom u Grožnjanu.

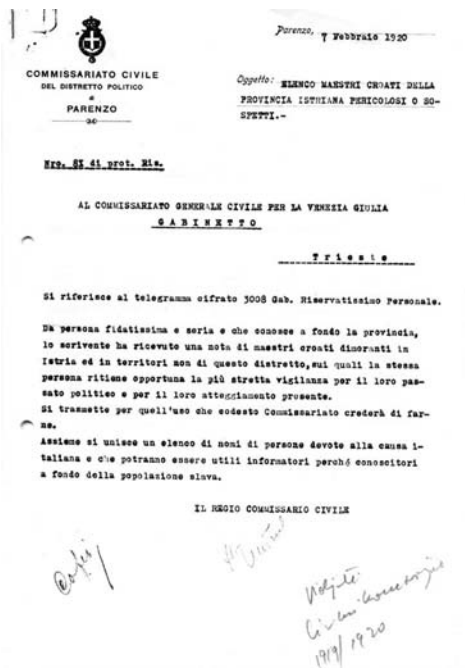
⁴¹ O položaju hrvatskih i slovenskih učitelja neposredno nakon okupacije i u prvim godinama novog režima detaljno su pisali brojni autori, a osobito V. Bratulić i M. Demarin u svojim ranije navedenim studijama. Bratulić navodi niz dokumenata koji ocrtavaju stanje školstva i učiteljstva, dok Demarin, uz dokumente koje je u većoj mjeri već koristio Bratulić, nalazi građu u tekstovima koji su izlazili u *Učiteljskom listu*, glasilu *Saveza slavenskih učitelja u Trstu*, koji je u Trstu izlazio u vremenu od 1920. do 1926. godine, a u kojem su surađivali i brojni hrvatski učitelji, među ostalima i sam Demarin, te posebno Vinko Šepić. Vidi: *Učiteljski list, bibliografsko kazalo 1920-1926.*, uvodni tekst napisala Marisa Škerk Kosmina, kazalo izradila Tatjana Hojan, Ljubljana 1991.

⁴² C. Cottone, *Storia della scuola*, nav. dj., str. 133-140.

Unatoč svemu vlast je suočena s nedostatkom učitelja, posebno s činjenicom da zatečeni učitelji nisu pripremljeni za zahtjeve koje pred njih postavlja novi državni i politički ustroj, dok novopridošli ne poznaju jezik domaćeg stanovništva. Okupacijske vlasti stoga organiziraju dodatnu obuku za učitelje. U ljeto 1919. organiziran je ljetni seminar u Opatiji za učitelje iz Istre i Dalmacije. Trebalo je podučiti učiteljstvo o, u *izvjesnom smislu, novoj domovini* (Cottone). Seminar je trebao biti, kako kaže Cottone, više od pukog stjecanja novih saznanja, jedan čin bratstva.⁴³ Svjesne razlika između proklamiranog i stvarnog, školske vlasti pokušavaju na brzinu osposobiti dio postojećih talijanskih učitelja za nastavu na hrvatskom jeziku u preostalim hrvatskim školama. Stoga se navedeni seminar bavi i proučavanjem hrvatskog jezika, na zahtjev učitelja, kako kaže Cottone. Seminar je završio usmenim i pismenim ispitom iz hrvatskog jezika na temu opće kulture. Kakav je uspjeh mogao biti polučen iz hrvatskog jezika, može se zamisliti.

Zatvaranje brojnih hrvatskih škola i opća talijanizacija školstva imat će svog odraza i na školskom administrativnom planu. Kako su brojne hrvatske škole zatvorene, dotadašnji će nadzornik Fran Barbalić biti otpušten uz obrazloženje da nema potrebe za nadzornikom za hrvatske škole.⁴⁴

Dugotrajan i mučan trud oko stvaranja vlastitog školstva istarskih Hrvata u nekoliko je mjeseci srušen. Posebno se to drastično odrazilo na škole *Družbe sv. Ćirila i Metoda* koje su naredbom okupatorske vojne komande zatvorene. No Cottone se ipak žali da nije učinjeno dovoljno, jer su međunarodne konvencije u razdoblju primirja ograničavale akcije talijanske vojske, pošto

Hrvatski su učitelji kao “politički opasni i sumnjivi” otpušteni ili deoportirani. Faksimil naslovne stranice popisa iz 1920. godine Maestri croati della provincia Istriana pericolosi o sospetti. Popis sadrži 58 imena sumnjivih. Izvor: Državni arhiv Pazin

⁴³ “Il corso, più che la rivelazione di nuove nozioni, volle essere un atto di fraternità...” Isto, str. 144.

⁴⁴ Fran Barbalić, rodom iz Baške na Krku, dugogodišnji učitelj u Bermu, a kasnije inspektor za hrvatske škole, član rukovodstva učiteljskih udruga, novinar pulskog Krmpotičevog *Hrvatskog lista*, član *Narodnog vijeća* Države SHS. Bio je na ranije navedenom popisu *maestri croati pericolosi e sospetti*. Barbalić je autor više djela iz povijesti Istre, kako školske tako i političke, među kojima *Pučke škole u Istri* (1918.), *Vjerska sloboda...* (1931.). Većina je ovih djela nastala nakon njegova bijega iz tadašnje Istre i trajnoga nastanjivanja u Zagrebu.

O b v e z n i p r e d m e t i			R a z r e d i					
			I	II	III	IV	V	VI
Moralni odgoj i poznavanje ustava			-	-	-	-	1	1
Nastavni jezik	Govorne vježbe	Moralni odgoj i poznavanje ustava Razgovor	6/2	-	-	-	-	-
	Čitanje		8/2	4	4	4	4	4
	Gramatika		-	1	1	2	1	1
	Diktat		4/2	1	1	1	1	1
	Sastavi		4/2	2	2	3	3	3
Aritmetika, geometrija, računovodstvo			10/2	4	4	4	5	5
Zemljopis i povijest			-	-	2	2	2	2
Prirodopis (Nozioni varie)			-	-	2	3	3	3
Krasopis			-	-	-	-	1	1
Crtanje			-	1	2	2	2	2
Tjelovježba			3/2	3/2	3/2	2	2	2
Pjevanje			2/2	2/2	2	1	1	1
Ženski ručni rad			-	2	2	3	3	3
Ukupno	Djevojčice		19 1/2	21 1/2	24 1/2	26	28	28
	Dječaci		19 1/2	19 1/2	22 1/2	23	25	25
F a k u l t a t i v n i p r e d m e t i								
Vjeronauk			1	2	2	2	2	2
Strani jezici (francuski, njemački, slavenski)			-	-	-	-	3	3
Odgojni ručni rad			2	2	2	2	2	2
Domaćinstvo			-	-	-	-	2	2

Tablica 4. Novi nastavni program gradske osnovne škole ⁴⁵

⁴⁵ Vidi: *Programma normale provvisorio per la scuola popolare (scuola elementare e corso popolare)*, Trst, 1920.

je vlada, zbog svečane izjave krune, bila obvezna u najvećoj mjeri poštivati zakon i zatečenu autonomiju.⁴⁶

Rastakanje i "transformacija" hrvatskog školstva pokazali su svu perfidnost političkog i vojnog vrha Italije u osvit fašističke ere. No, ni stanovništvo ni učitelji nisu se mirili s novouspostavljenim stanjem. Na progon učitelja stanovništvo će odgovoriti tako da neće slati djecu u školu.⁴⁷ Učitelji Istre sa skupa u Pazinu 25. svibnja 1920. upućuju prosvjed Generalnom civilnom komesaru u Trstu Mosconiju tražeći da se glede broja hrvatskih škola uspostavi stanje od prije okupacije, da se ponovno otvore *Družbine* škole, da se vrate prognani učitelji, da se prestane sa šikaniranjem i sl. Na nepravde koje se svakodnevno nanose slavenskom svijetu reagirat će i napredna talijanska javnost. Svi prosvjedi, međutim, ostaju tek glas vapijućeg u pustinji - progutat će ih planovi asimilacije hrvatskog puka u cilju potpune integracije Istre u Italiju.

Unaprijed osmišljen denacionalizatorski stroj polučio je u Istri u svega dvije godine "iznimne" rezultate: ukinute su sve hrvatske osnovne i srednje škole u kotarevima Pula, Poreč i Lošinj, talijaniziran je dio hrvatskih škola u pazinskom kotaru, uklonjeni su hrvatski nadzornici, prognani su mnogi hrvatski učitelji, preinačeni hrvatski udžbenici itd. Pa ipak će se cijeli ovaj proces devastacije hrvatskih narodnih škola, kao i denacionalizacije uopće, nekima činiti nedopustivo sporim i preblagim. Cottone kaže: *"To dokazuje kako su u početku narodne vladavine poštivane jezične manjine, ali dokazuje također i nadasve prirodenu slabost vlade, koja je često žrtvovala više nacionalne interese iz obzira prema tradiciji i formalnoj zakonitosti. (...) Bolje je, dakle, da su stvari pošle tim putem, jer se danas može s ponosom reći, da smo daleko odmakli od jučerašnjih nevolja i da je nestajanje jezičnih manjina došlo spontanom pristankom, a ne s prisilnog čina vlade."*⁴⁸

Usporedo sa zatvaranjem hrvatskih škola tijekom 1920. godine Generalni sekretarijat za civilne prilagođava nastavni plan ovih škola programima u ostaloj Italiji. Prosvjetni odjel Civilnog komesarijata za Julijsku krajinu obznanio je 9. svibnja 1920. novi provizorni nastavni program škola u tzv. novim provincijama koji pokušava prilagoditi naslijeđeni austrijski školski sustav, značajno bolji, talijanskom, što u biti znači degradaciju postojećeg školskog sustava na prostoru Istre.

Navedeni nastavni program odnosi se na gradske osnovne škole.

Organizacijski ustroj škole na selu predviđa više tipova škola: jednorazredne, dvorazredne i tako sve do sedmorazrednih škola. U nižim razredima ovih škola radi se po smanjenom programu i satnici.⁴⁹

Ukupno uzevši, bio je to program znatno ispod razine programa austrijske škole.

⁴⁶ "Međunarodni ugovori u razdoblju primirja ograničavali su mogućnosti vojske, dok je Vlada zbog svečane izjave Krune bila prisiljena, koliko je bilo moguće, poštivati postojeće međunarodne obveze." C. Cottone, *Storia della scuola*, nav. dj., str. 144.

⁴⁷ Zapovjednik karabinjera u Puli u izvješću svojoj pretpostavljenoj komandi navodi da u Medulinu od 180 upisane djece nastavu polazi njih tek 20, te da je uvidom ustanovljeno da se radi o medulinskom bojkotu škole. Navedeno prema: V. Bratulić, *Dokumenti*, nav. dj., str. 23.

⁴⁸ C. Cottone, *Storia della scuola*, nav. dj., str. 142.

⁴⁹ Isto, str. VI i VII.

Talijanski školski sustav

Sve ranije izloženo događa se u vrijeme primirja. Međutim, 12. studenoga 1920. potpisan je Rapalski ugovor između Italije i Kraljevstva SHS kojim je Italija došla u posjed Trsta, Slovenskog primorja, Istre s otocima Cresom i Lošinjem s pripadajućim arhipelagom te grada Zadra i otoka Lastova, dok je Rijeka ostala nezavisnim gradom-državom s izravnim teritorijalnom vezom s Italijom. Ta kvazi-nezavisnost bit će dokinuta pripojenjem Rijeke Italiji 1924. godine. Ostalo je tako izvan nacionalnih granica više od 600.000 Hrvata i Slovenaca. Konačno je uspostavljena granica na Snježniku koju Italija priželjkuje od početaka svojih penetracija na istočnu obalu Jadrana.

Hrvatska i slovenska Istra su ogorčene, a nezadovoljna Italija kroz usta svojeg budućeg ducea Mussolinija poručuje: *“Prema nižoj i barbarskoj rasi kao što je slavenska, ne može se primjenjivati politika mrkve već samo batine (...) granice Italije moraju biti na Brenneru, Snježniku i Dinari (...) vjerujem da se može žrtvovati 50.000 Talijana za 500.000 barbarskih slavena...”*⁵⁰ *Nema nikakvih iluzija: pitanje Dalmacije nije svršeno, ono tek započinje, nije zaključeno, ono ostaje bolno i tragično otvoreno...”*⁵¹

Za Istru je potpisivanje ugovora označilo kraj varavog primirja, umjesto primirja nastupilo je vrijeme aneksije - jedna mōra zamijenjena je drugom, neizvjesnijom i beznadnijom.

Promjene koje su nastupile aneksijom bile su uglavnom formalnog karaktera: vojne okupacijske vlasti zamijenile su civilne: generalni civilni komesar za Julijsku krajinu u Trstu Mosconi, prije nego što će Civilni komesarijat, kao privremeni organ vlasti, biti zamijenjen uobičajenim oblicima vlasti, donosi dekret kojim do daljnjeg zadržava školske organe izabrane u bivšoj državi,⁵² a i sve drugo je ostalo isto - ugnjetavanje i denacionalizacija nastavljaju se nesmanjenom žestinom, posebno od listopada 1922., odnosno od marša na Rim i uspostave fašističkog režima.

No aneksija je unijela duboke promjene u razmišljanjima slavenskog stanovništva: san da je okupacija privremena i da će se nakon mirovnih pregovora ovaj prostor ipak priključiti novoosnovanoj državi južnih Slavena rasplinuo se. Slavenski je čovjek postao svjestan da je *Rapalski ugovor* ozakonio okupaciju i denacionalizatorsku politiku talijanskog vrha u svrhu promjene etničkog stanja: stvarna slavenska većina treba postati manjinom koja vrlo brzo procesom asimilacije treba nestati,⁵³ a većinski će se narod *svijetlih demokratskih i kulturnih tradicija* već pobrinuti da se izbrišu svi tragovi življenja slavenskog puka na ovom prostoru. *Rapalski ugovor* je konačno ozakonio davna iredentistička htijenja. Započeta rabota denacionalizacije i talijanizacije hrvatskih škola nastavlja se intenzivnije i grublje no dotad, ali sad na temelju zakona koje je donio parlament u kojem nemoćno sjedi i 6 slavenskih zastupnika.

⁵⁰ Mussolini na mitinzima tijekom obilaženja Furlanije od 19. do 22. rujna 1920. Navedeno prema: Anna Maria Vinci, *Il fascismo e la società locale*, u zborniku *Friuli e Venezia Giulia, Storia del '900*, Gorizia 1997., str. 227.

⁵¹ Citirano prema: Ive Mihovilović, *Italijanska ekspanzionistička politika*, nav. dj., str. 7.

⁵² Vidi: *L'Osservatore Triestino*, br. CXXXVI, 252 od 22. studenoga 1920.

⁵³ Vidi: Ive Mihovilović, *Talijanska kolonizacija Julijske krajine*, Anali Jadranskog instituta, sv. I, JAZU, Zagreb 1956.

Zamjena hrvatskih učitelja talijanskima svakodnevna je pojava. No, ni narod ne stoji skrštenih ruku. Reagira kako može: na represalije odgovara ostavljanjem djece kod kuće, na što vlasti odgovaraju još drastičnijim mjerama - globama, batinama i zatvorom. I krug se, u čijem je središtu istarski Hrvat, zatvorio. Iz škole, ako će u nju uopće ići, izaći će nepismen i neuk jer je *neintelligentan*, kako kažu talijanski učitelji, zaboravljajući pritom da podučavaju djecu jezikom koji djeca ne razumiju niti ga žele razumjeti. Tipično za okupaciju: na jeziku na kojem bi htjeli učiti - ne smiju, a na kojem moraju - ne žele.

Na red će doći i školski udžbenici za hrvatske škole. Bile su to početnice Frana Bafa i Augusta Rajčića te posebno uspjeta čitanka koju je uredio Vladimir Nazor uz suradnju Josipa Ribarića i Příbila, a koja je doživjela nekoliko izdanja. Dobru Baf-Rajčićevu-Saršonovu početnicu preradio je zadarski profesor Eduardo Ciubelli (Ćubelić), okorjeli iredentist, inače novopostavljeni ravnatelj kastavske Učiteljske škole, izbacujući sve tekstove i ilustracije koji bi na bilo koji način podsjetili djecu kojem narodu pripadaju. Baf i Rajčić zajednički su sastavili novu čitanku koja nikad ne će biti tiskana. Umjesto nje pojavila se početnica *Na rođenoj grudi* zadarskog profesora Artura Cronije⁵⁴, inače vrsnog poznavatelja hrvatskog jezika i glagoljice, rađena, dakako, u talijanskom duhu.

Sve to nije bilo dovoljno, pa režim pojačava pritisak na slavensko stanovništvo. Uz škole trebalo je uništiti i sve ostalo gdje bi se mogla pojaviti hrvatska misao. Premetačine, pljačka i palež označavaju ovo vrijeme: 13. VII. 1920. spaljen je *Narodni dom* u Trstu, dva dana kasnije u Puli, a nešto kasnije i ostali. Palež, “manira” svojstvena totalitarnim režimima, isprobana najprije u Istri, bit će kasnije primijenjena u mnogo slučajeva.⁵⁵ O tome će kasnije Cottone ponosno napisati: “*U rujnu i listopadu 1920. godine uništena su i popaljena slavensko-komunistička društva. Stare tradicionalne probleme fašisti su postavili i razvijali na nacionalnoj totalitarnoj osnovi.*”⁵⁶

Premda je fašizacija talijanskog društva započela organizacijom borbenih odreda, tzv. squadri 1919. godine,⁵⁷ fašizam službeno dolazi na vlast poslije marša na Rim od 28. listopada 1922. godine. Izabrani parlament tek je instrument u rukama Fašističke nacionalne partije (PNF), odnosno Mussolinija. Proljeće 1925. donosi potpunu fašizaciju

⁵⁴ Arturo Cronia (Zadar, 1896. – Padova, 1967.), talijanski slavist, profesor Sveučilišta u Padovi. Utemeljitelj studija hrvatskoga jezika i književnosti u Italiji. Iredentistički orijentiran, ostao je cijeli život privržen ideji o hrvatskoj književnosti u Dalmaciji kao kompilatorskom odrazu prekomorske talijanske književnosti, što je ostavilo negativan trag na izučavanje hrvatskog jezika u Italiji, posebno u poslijeratnom vremenu. Autor niza znanstvenih djela: *Grammatica della lingua serbo-croata*; *Chiave - Traduzione degli esercizi della grammatica della lingua Serbo-Croata*; *Storia della letteratura Serbo-Croata*; *Il canzoniere Raguseo del 1507*; *Le più belle pagine della letteratura serbo-croata* itd.

⁵⁵ Fašistička manira je rušenje i paljenje društvenih prostorija, tiskara, radničkih domova i drugih objekata političkih protivnika. Prvi zapaljeni objekti su upravo u Trstu i Puli, dok je niz objekata u Torinu, Bologni, Perugi, Sieni, Reggio Emiliji i drugim gradovima Italije popaljen tijekom 1921. Istra je prva na kojoj se u praksi iskušavaju metode koje će kasnije primjenjivati i fašizam i nacizam, ali i prostor na kojem će najprije doći do otpora fašizmu. Dovoljno je spomenuti samo Proštinu, odnosno *Labinsku republiku* 1920.

⁵⁶ C. Cottone, *Storia della scuola*, nav. dj., str. 152.

⁵⁷ Već smo spomenuli da je militarizacija talijanskog društva započela još prije Prvog svjetskog rata pretvaranjem brojnih kulturnih i športskih društava u centre za vojnu izobrazbu.

Italije izvedenu pomoću izvanrednih uredaba i hitno donesenih zakona koje je Mussolini iznudio u parlamentu do kojeg nije nimalo držao.⁵⁸ Ugušena je aktivnost političkih stranaka, ukinuta sloboda tiska, izvršena čistka antifašističkih činovnika itd. Italija je time poprimila osobine totalitarne države na čijem je čelu *duce* kojega poseban zakon stavlja ispred ostalih ministara. Protiv opozicije ustanovljena je politička policija, tzv. Opera Volontaria per la Repressione dell'Antifascismo (OVRA),⁵⁹ zajedno sa Specijalnim sudom osnovanim 1925. godine. Taj će sud ubrzo protivnicima režima podijeliti presude na dugogodišnju robiju, progon i smrtnu kaznu. "*Na taj se način*", kako kaže uvaženi suvremeni talijanski povjesničar Giuliano Procacci, "*fašizam iz vlade pretvarao u politički režim u kojem je 'duce', onaj koji 'uvijek ima pravo', postao je bog, a radio njegovim prorokom.*"⁶⁰

Ministarstvo nastave povjereno je filozofu Giovanniju Gentileu, ideologu fašizma i svakako najvećem i najbriljantnijem fašističkom intelektualcu. On će vrlo revnosno nastojati na odgojno-obrazovnom planu oživotvoriti novu doktrinu koju će ugraditi u školski sustav reformom postojećeg sustava naslijeđenog još iz vremena prije ujedinjenja Italije.

U međuvremenu, dok se reforma ne pripremi, zatvaranje i potalijančivanje hrvatskih škola nastavljaju se nesmetanom žestinom, s tom razlikom da sada ti postupci imaju službenu podlogu u fašističkoj ideologiji i u zakonu. Prema pisanju *Učiteljskog lista*, u Istri je koncem 1922. godine preostalo tek 50-ak učitelja, a otprilike isto toliko u Liburniji. Herojstva se u takvim prilikama nisu mogla očekivati. Neki će se učitelji podvrgnuti sili, neki će otići, neki će se dezorijentirano prepustiti stihiji, no nasreću najveći dio će nastaviti svoj časni zadatak. Bit će to, međutim, ona snaga na kojoj će izrasti novo hrvatsko školstvo Istre dvadesetak godina kasnije.

Neposredno po okupaciji civilni život, pa tako i školstvo, najprije uređuje vojna komanda u Puli i admiral Umberto Cagni. Organizacijom Gubernija, organizaciju civilnog života preuzima Civilni komesarijat u Trstu. Zatečeni austrijski školski ustroj oštro je odudarao od onog u ostaloj Italiji. Naime, osnovno školstvo Austrije bilo je organizirano na takav način da je osnovno ustrojstvo prepušteno pokrajinskim organima vlasti, a u samom ustrojstvu mreže škola i financiranju lokalnim organima - kotarskim školskim vijećima. Kako je u Italiji školstvo centralizirano, trebalo je zakonskom regulativom osigurati jedinstvo sustava. Organizacijska reforma na cijelom anektiranom prostoru počinje dekretom od 23. kolovoza 1923. kojim je uveden sustav školskih okružja kao i u ostalim dijelovima Italije. Novoanektirani krajevi, tzv. Julijska krajina podijeljena je u šest školskih okružja, Istra u dva: pulsko i rovinjsko. Kako je ovakva podjela još uvijek odražavala stari austrijski ustroj u siječnju 1925. za cijelo anektirano područje, uključujući Zadar i Lastovo (osim Rijeke), ustrojeno je nadzorništvo u Trstu

⁵⁸ Mussolini o parlamentu kaže: "*Što se mene tiče ja sam sve čvršće uvjeren da za zdravlje Italije treba strijeljati, kažem strijeljati, kakav tucet poslanika a ministre poslati na robiju. Duboko sam uvjeren da je talijanski parlament zločudna izraslina koja truje krv našeg naroda. Treba je odstraniti.*"

⁵⁹ Dobrovoljna organizacija za borbu protiv antifašizma, ustanova koja je na dobrovoljnoj osnovi obavljala iste poslove kao Gestapo u Njemačkoj.

⁶⁰ Giuliano Procacci, *Povijest Talijana*, predgovor dr. Damir Grubiša, Zagreb 1996., str. 299.

(Regno Provveditorato agli studi della Venezia Giulia e Zara). Cijeli je prostor podijeljen u četiri školska područja kojima pripada određen broj školskih uprava: zadarsko, pulsko, opatijsko-volosko i porečko. Glavni nadzornik od prvog dana je Giuseppe Reina. Izmjenama od 1. srpnja 1936. ustrojeno je pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli (Regno Provveditorato agli studi). Za pokrajinskog nadzornika imenovan je prof. Sebastiano Arcidiacono, ratni vojni invalid rodom sa Sicilije, dotadašnji ravnatelj Tehničke škole u Rovinju.⁶¹ Unutar Nadzorništva organizirana su dva školska područja, u Puli i Poreču. Pulskom školskom području, na čijem je čelu ispočetka Carmelo Cottone, pripada 9 školskih uprava – Pula, Labin, Vodnjan, Pazin, Lošinj i Rovinj. Porečko područje, na čijem je čelu na početku Carlo Giorchino, sastavljeno je od 6 školskih uprava - Buje, Buzet, Kopar, Motovun, Piran i Poreč. Interesantno je da slovenski prostor sve do Kozine potpada pod porečki školski inspektorat. Ovakav će ustroj ostati do kraja talijanske uprave u Istri 1945. godine.⁶²

Osnovna je škola dvostupanjska: niži razredi (do 3. razreda) i viši (4. i 5. razred). Nastavno gradivo nove škole složeno je po koncentričnim krugovima. U školama u novoanektiranim prostorima neki aspekti nacionalnog odgoja više su naglašeni. Ukupno tjedno opterećenje učenika iznosi 25 nastavnih sati u svim razredima. Dnevni raspored predviđa 8 sati u trajanju od po 30 minuta. Rad se odvija u dva dijela - prije i poslije podne. Škole koje su zbog prostornih problema prisiljene raditi u dva turnusa skraćuju nastavno vrijeme na polovicu. U usporedbi sa školstvom u Istri u razdoblju Austrije, talijanska škola je znatno slabija već i iz činjenice da je 6-godišnja škola s dvogodišnjom opetovnicom zamijenjena 5-godišnjom školom.

Ako je htio stvoriti uvjete za provođenje reforme, režim je morao osigurati potreban kadar. Dio je kadra preostao iz austrijskog vremena. Međutim, taj kadar nije bio u potpunosti povjerljiv. Stoga, kako je već navedeno, učiteljska mjesta zauzimaju kadrovi iz tzv. starih provincija. Režim se, međutim, suočio s činjenicom da je velik broj tih ljudi vrlo teško prihvaćao imenovanja u Istri i doživljavao ih kao kaznu te da je među njima bilo i savjesnih i poštenih ljudi koji su se, spoznavši što se od njih očekuje, riskirajući represiju, jednostavno vratili kućama. Ova će pojava rezultirati vrlo čestom promjenom učitelja iz najudaljenijih krajeva Italije. Nitko od njih, dakako, nije poznao hrvatski ili slovenski jezik. Uz ova rješenja izlaz je trebalo tražiti u novačenju i školovanju kadrova iz Istre, Slovenskog primorja, Trsta i Trentina.⁶³ Postojeća učiteljska škola u Trstu nije bila dovoljna. Zbog blizine Trsta, koparska učiteljska škola, u kojoj su svojevremeno i mnogi hrvatski učitelji stekli svoja znanja, zatvorena je 1923. godine, a

⁶¹ O Arcidiaconovoj odanosti režimu vidi: *Promemorija* u spisu pulskih Karabinjera br. 42/14 Ris. od 1. travnja 1936. upućeno pulskoj prefekturi. DAP, Prefektura, kut. 249, XIV A.

⁶² Vidi C. Cottone, *Storia della scuola*, nav. dj., str. 153-154.; *Guida dei servizi scolastici nelle provincie di Trieste, Fiume, Gorizia, Pola, Zara*; Trieste 1934., urednik Marino Pàroli; Spisi Provveditorata u godini 1936./37. DAP.

⁶³ U kasnijim godinama u tzv. seoskim školama (Scuole rurali) otvaranim u anektiranim krajevima radit će skoro isključivo učitelji iz ovih krajeva na takav način da oni rođeni u Istri djeluju u Trentinu, a Trentini u Istri.

Nastavni predmet	R a z r e d						
	Pripremni classi preparatorie	I	II	III	IV	V	Dopunski classi integrative
Vjeronauk	1	1½	1½	2	2	2	2
Pjevanje, slobodno crtanje, krasopis, recitiranje	4	2½	2½	4	5	5	3
Talijanski jezik, čitanje, pravopis, vježbe	-	7	8	7	5	4	3
Aritmetika, crtanje, geometrija, računstvo	-	4	4	4	3	3	2
Poznavanje prirode i društva i intelektualne aktivnosti	6	4	4	4	1	1	1
Vrtlarstvo, domaćinstvo, ručni rad, ishrana i higijenske navike	24	6	5	2	2	1	-
Fizički odgoj	-	-	-	2	2	2	-
Prirodne znanosti i osnove higijene	-	-	-	-	2	2	3
Povijest, zemljopis, fašistička kultura	-	-	-	-	3	3	2
Poznavanje prava i gospodarstva	-	-	-	-	-	1	1
Profesionalni rad	-	-	-	-	-	-	8
Ukupan tjedni broj sati razreda	35	25	25	25	25	24	25

Tablica 5. Nastavni predmeti s tjednim fondom sati u osnovnoj školi ⁶⁴

umjesto nje otvorena je učiteljska škola u Poreču. U njoj je uveden hrvatski kao strani jezik “s ciljem privlačenja što većeg broja inorodnih učenika.” Kako ni ova škola nije zadovoljavala potrebe, 1934. godine je otvorena učiteljska škola i u Puli.

Kadrovi za hrvatske škole više se nisu imali gdje obrazovati, a uostalom nisu nikome ni trebali. Hrvatski odjel koparske učiteljske škole još je 1906. preseljen u Kastav. Ta škola, premda bačena na rub pokrajine u kojem talijanska liberalna buržoazija prije rata nije imala većih političko-nacionalnih pretenzija, bila je rasadnik hrvatskog učiteljstva i za Istru. Nakon okupacije, postavljanjem na njezino čelo već spomenutog prof. Ciubellija, škola se vrlo brzo pretvara u pravo žarište asimilacije.

Rapalskim ugovorom Kastav je pripao Jugoslaviji. Postojeća hrvatska učiteljska škola u Arbanasima kod Zadra (od 1866. samo za muškarce, djevojke su pohađale

⁶⁴ Prema *Regolamento generale* od 26. travnja 1928.

učiteljsku školu u Dubrovniku) preseljena je u Dubrovnik,⁶⁵ dok su talijanske vlasti u postojećoj školi, uz talijanske, otvorile i odjele za hrvatske učenike. Bila je to, međutim, od prvog trenutka prava utrakvistična škola, s profesorima Talijanima i izrazitim denacionalizatorskim karakterom.

Školska reforma Giovannija Gentilea

Prvog listopada 1923. godine Zakonom broj 2185 objavljena je reforma obrazovnog sustava fašističke Italije čiji je autor bio Giovanni Gentile, pa će po njemu ostati u povijesti pedagogije, ali i u povijesti našeg naroda u Istri, zapamćena kao Gentileova reforma, a promovirana škola Gentileova škola, *scuola gentiliana*. Po svojim dosezima bit će to i najveći udarac slavenskom školstvu na prostoru Istre i Slovenskog primorja u cijelom njegovu postojanju.

Prema Gentileu fašizam je autentično oživotvorenje liberalizma, puna realizacija nacionalnog preporoda - Risorgimenta, istinita intelektualna i moralna reforma koja se ostvaruje u aktivnosti nacije i Države. Za fašista sve je u Državi i ništa ljudsko ili duhovno ne postoji i ima manju vrijednost izvan Države. U tom smislu fašizam je totalitaran. Ne generira narod Državu, već obrnuto, Država generira narod. Nacija kao Država je etička realnost koja postoji i živi toliko koliko se razvija. Stoga je Gentileov osnovni postulat: **Država je sve, pojedinac ništa** (Lo Stato e tutto e l'individuo nulla).

Kako bi naglasio suštinu promjena, Gentile mijenja i naziv *Ministarstva nastave* (*Ministero dell'Istruzione*) u *Ministarstvo narodnog odgoja* (*Ministero dell'Educazione Nazionale*). Time je iznimno naglašena upravo komponenta nacionalnog odgoja. Kao temeljni odgojni cilj istaknuta je važnost nacionalne, bolje reći, nacionalističke ideje. Posebna je pažnja posvećena jeziku i nastavi jezika kao jedinog nastavnog jezika na nacionalnom teritoriju, čime je iskazana sva uskogrudnost i netrpeljivost fašizma prema svemu netalijanskom, a brojnim nacionalnim manjinama - Hrvatima, Slovencima, Nijemcima, Francuzima – oduzeto elementarno ljudsko pravo, pravo na vlastiti jezik. Nacionalni princip odgoja u praktičnoj se primjeni iskazao u ekstremnoj formi koja će postupno implicirati imperijalističke i šovinističke sadržaje. U praksi “*ostvarivanje ekstremne nacionalističke ideologije koje se forsiralo u svim oblicima odgojno-obrazovne djelatnosti, imalo je napose za Hrvate i Slovence pod Italijom, porazne posljedice.*”⁶⁶

Podučavanje je trajan stvaralački čin, pa u Gentileovoj školi nema mjesta postojanju nastavnog programa, jer se škola stalno razvija i stoga neprestano mijenja svoje sadržaje. Ne smije biti nikakvog unaprijed određenog programa jer duhovna aktivnost djeluje jedino u uvjetima potpune slobode.⁶⁷

⁶⁵ Dragutin Franković, *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb 1958. (dalje: *Povijest školstva*), str. 315.

⁶⁶ M. Demarin, *Hrvatsko školstvo*, nav. dj., str. 111.

⁶⁷ G. Gentile, *La riforma dell'educazione*, uvodno predavanja na ljetnom učiteljskom kursu u Trstu 6. kolovoza 1919. Citirano prema 4. izdanju, Firenze 1935., str. 165.

Budući da je nastava neprekidni stvaralački čin, metodika kao praktična znanost ne postoji. Metodske upute mogu poslužiti tek da bi razlučile pojedine faze u nastavnom procesu. U Gentileovoj filozofiji religija ima vrlo značajnu ulogu kao posrednik između umjetnosti i filozofije, pa je vjeronauk ustvari propedeutika filozofije. Vjeronauk u školi mora biti katolički.

Gentileova škola nije namijenjena masi: odgoj duha treba ostati privilegija tek malog broja ljudi - rijetkim darovitim ili dobrostojećim, koji su predodređeni za najviše stadije obrazovanja, što govori da je nova škola jako selektivna: ona je škola za buduću klasu rukovodećih, ali i škola za one koji su predodređeni brzo ući u svijet rada. Stoga Gentile uvodi vrlo strogi državni ispit: osnovna škola je petogodišnja, obvezna i besplatna. Podijeljena je u dva stupnja: niži i viši. Za prijelaz u viši stupanj polaže se državni ispit.

Gentileova reformirana škola počiva na tri postulata: nacionalnom, umjetničkom i religijskom, gdje je svaki od njih refleks i sinteza drugih dvaju. Koncipirana tako, ona je izraz i potreba nove nacionalne stvarnosti orijentirane k totalitarnom društvenom sustavu. Svoj će vrhunac doživjeti u *Školskoj povelji (Carta della scuola)* i Bottaijevoj reformi iz 1939. godine u tada već do kraja totalitarnom i militariziranom društvu.

Gentileova reforma definitivno će dokrajčiti slavensko školstvo u Istri i Slovenskom primorju. Članak 4 Zakona glasi: “*U osnovnim školama Kraljevine obuka se vrši na državnom jeziku. Na granici, gdje se obično govori drugim jezikom, taj će jezik biti predmet obuke u dodatnim satima.*” Članak 17 precizira način primjene članka 4 pa određuje: “*Od početka školske godine 1923./24. obučavat će se u svim prvim razredima inorodnih osnovnih škola talijanskim jezikom. U školskoj godini 1924./25. vršit će se obuka i u drugim razredima spomenutih škola u talijanskom jeziku...*”.

Proces ukidanja hrvatskih škola i njihovo potalijančivanje nastavlja se mnogo drastičnije. U svim prvim razredima osnovnih škola uveden je talijanski jezik. Stanovništvo je na ovaj “civiliziran” postupak odgovorilo na jedini mogući način: ostavljanjem djece kod kuće, ali i stalnim predstavkama naglašavajući da je škola u kojoj se učenici i učitelji ne razumiju potpuno gubljenje vremena i za učenike i za učitelje. Fašizam odgovara jačanjem presije. Narod je, unatoč ostrim mjerama fašističkih vlasti i usprkos teroru, kad nije preostalo drugo, posegnuo za jednim sredstvom - pasivnim otporom koji će se produžiti sve do kapitulacije Italije.

Prema zakonskoj odredbi talijanski je jezik uveden u prvi razred u 1923./24. školskoj godini, iduće godine uveden je u drugi razred i po tom redoslijedu u školskoj 1928./29. više nije smjelo biti ni hrvatske škole ni hrvatskog jezika u školama. Proces destrukcije hrvatske škole tekao je, međutim, znatno bržim tempom.

Zakon iz siječnja 1925. određuje da se u općinama u kojima se obično govori drugim jezikom ovaj predmet uči u dodatnim satima, s tim da to roditelji pismeno traže na početku školske godine. Nastava se izvodi bez udžbenika i drugih didaktičkih pomagala. Programe i rasporede odredit će ministar. Ako nije moguće ovu nastavu povjeriti razrednom učitelju ili nekom drugom učitelju koji poučava talijanski, povjerit će se drugim učiteljima! I tako je “velika zemlja slobode” elementarno ljudsko pravo

na nastavu na materinskom jeziku, koje je još početkom XVII. stoljeća postavio veliki Komensky, svela tek na dodatne sate, pa i to samo zakratko.

Dekretom od 11. veljače 1926. školski nadzornik za Julijsku krajinu i Zadar u Trstu, Giuseppe Reina, naređuje da se u svim javnim školama preinačenim u talijanske ukida nastava na drugom jeziku.

Tako je konačno dokrajčena i posljednja mogućnost podučavanja na hrvatskom jeziku u bilo kojem obliku uključujući i privatnu poduku. Da bi ironija bila veća, učenje hrvatskog jezika bilo je moguće jedino u Učiteljskoj školi u Poreču, u bastionu antihrvatske borbe od 60-ih godina XIX. stoljeća, gdje se učio kao strani jezik.

Ocjenjujući pogubni utjecaj reforme na slavensko školstvo u Istri dr. V. Bratulić događaj uspoređuje s uništenjem ilirske civilizacije nakon rimskog osvajanja Ilirika prije dvije tisuće godina, od koje nije ostalo ništa, budući da su Rimljani Ilire nakon pokoravanja dijelom istrijebili, a dijelom asimilirali naturivši im svoj jezik i običaje.

Učiteljske udruge, uključujući i neke talijanske, dio stručnog tiska, napredni talijanski političari i dio napredne kulturne javnosti zahtijevali su da se hrvatski odnosno slovenski jezik uvedu u škole barem u obliku stranog jezika, no režim je bio neumoljiv. Postupke u školstvu prate mjere u civilnom životu: zabrana upotrebe hrvatskog jezika na javnim mjestima je na snazi, a Zakon o promjeni naziva ili, kako to sam zakon perfidno kaže, o *svođenju slavenskih imena u izvorni talijanski oblik*⁶⁸ živi punim životom. Hrvatski je čovjek u Istri ostao nacionalno nezaštićen i izvrnut najgrubljim mjerama nasilne asimilacije. Hrvatski učitelji proživljavaju teške trenutke: ako su željeli ostati u službi trebali su u određenom vremenskom roku položiti dodatne ispite, ne samo iz poznavanja talijanskog jezika već i iz pedagoške skupine predmeta, jer je ideološka platforma novog školskog ustroja drugačija.⁶⁹ One pak škole u kojima se još negdje podučavao hrvatski jezik nisu se mogle zvati školom - atmosfera stvaralaštva, toliko tipična za školu, nestala je - nije bilo moguće raditi u uvjetima kad se zna točan datum nestanka vlastite škole i kad se svakog trenutka očekuje dekret o premještanju, otkazu ili izgonu. Opuštanja preostalih učitelja svakodnevna su pojava. Ako nisu otpušteni, premješteni su u tzv. stare provincije. Razlozi za njihov premještaj prepoznatljivi su: *“s nacionalnog stanovišta treba postaviti talijanske učitelje koji pružaju puno i sigurno političko povjerenje i koji su voljni usmjeriti svoj rad na ubrzavanju asimilacije mladih inojezičnih naraštaja.”*⁷⁰ Mnogi nisu pristali na premještaj - napustili su Istru i prebjegli u Jugoslaviju, s dekretom ili bez njega.

Potvrdu o potpunom uništenju hrvatskog školstva dat će i službene vlasti: na upit Generalnog konzulata Italije u Sarajevu, upućenom 11. veljače 1926. Prefekturi u Puli, da li na prostoru pokrajine postoje hrvatske ili slovenske škole i dječji vrtići, Prefektura

⁶⁸ Vidi: Paolo Parovel: *Izbrisani identitet*, Pazin 1993.

⁶⁹ Prema Kraljevskom dekretu br. 2191 od 22. XI. 1925. inojezični učitelji koji su se 1925. godine još zatekli u službi morali su položiti habilitacijski ispit iz talijanskog jezika u sljedeće dvije godine, no taj je rok produžavan, posljednji put ministarskom naredbom od 10. kolovoza 1929. C. Cottone, *Storia della scuola*, nav. dj., str. 157.

⁷⁰ Okružnica nadzornika Reine br. 76 od 20. V. 1927. Navedeno prema M. Demarin, *Hrvatsko školstvo*, nav. dj., str. 173.

25. veljače 1926. lakonski odgovara: "... *drago mi je izvijestiti da u ovoj pokrajini ne postoje ni osnovne ni srednje škole ni dječji vrtići, bilo slovenski, bilo hrvatski.*"⁷¹ Zaboravio je, vjerojatno, prefekt školu na Iloviku - izgubljenu u Kvarneru, u kojoj se ionako moralo podučavati talijanski sa satnicom od 5 sati tjedno. Preživjela je sve do 1929., kad će i njezin učitelj Ivan Radoslavić biti udaljen.⁷²

Preostale su još zgrade nekadašnjih škola *Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru*. Same škole zatvorene su naredbom vojnih vlasti neposredno poslije okupacije, a zgrade podignute zajedničkim novcem hrvatskog čovjeka širom svijeta prodane su u bescijenje.

Uništeno je tako hrvatsko školstvo u Istri: nestale su škole i kao objekti i kao institucije. Uništeno je i hrvatsko ime, ili je tako bar trebalo biti - zakoni o promjeni toponima, odnosno imena zaživjeli su, promijenjeno je tisuće prezimena. No narod se ne može uništiti. Junačiti se bilo je besmisleno - represija je bila i suviše jaka. Moglo se ili iseliti i napustiti vjekovna ognjišta, ili se prikloniti novom režimu i zaboraviti vlastito ime, i unatoč tomu ostati zauvijek *allogeni*. Istarski Hrvati u ogromnoj većini priklonit će se trećem rješenju - polaziti će državnu, njima mrsku školu, a doma će tajno učiti svoj jezik.

Asimilacija se nastavlja ...

Politički cilj je jasan: što brže u potpunosti asimilirati slavensko stanovništvo. Kako je škola za to najbolje sredstvo, treba je približiti djetetu. Stoga se u početku gradi najprije 10 novih školskih zgrada godišnje u ukupnoj vrijednosti od 2.500.000 lira. U drugoj polovini tridesetih fond je proširen za novih 1.500.000 lira. Školske će se zgrade graditi o potpunom trošku države, a bit će podignute uglavnom u mjestima koja su već ranije, još u vrijeme Austrije tražila otvaranje škola. Bila su to isključivo hrvatska, odnosno slovenska sela razasuta širom Istre. U vremenu od 1927. do 1936. izgrađeno je u Istri, uključujući i slovenski dio, ukupno 48 školskih objekata o trošku države te 6 objekata zajedničkim ulaganjem lokalnih vlasti i države. Do kraja 1937. u nove istarske zgrade uloženo je 9.774.796 lira ne računajući sredstva lokalne sredine ni građevinsko zemljište koje je mjesto trebalo ustupiti besplatno.

U hrvatskom dijelu Istre sagrađene su škole u Baderni, Varvarima, Gradini i Sv. Vitalu na Poreštini; u Barbićima, Lazarićima i Ripendi (Labin); Sv. Mariji Magdaleni, Modrušanima, Jakovicima (Pazin); Ročkom Polju i Lanišću; Belom, Dragozetićima, Puntima Križa i Ustrinama (Cres), Iloviku; Gradini i Gradinji (Opatalj); Muntiću (Pula), Marganima (Kanfanar); Sovinjaku (Buzet); Boljunskom Polju; Oskorušu i Sorbaru (Buje); Koštrčanima (Šušnjevica) i Brijunima, a u pripremi su bile škole u Gambocima i Merišću (Umag), u Brdima, Kotlima, Mrčenigli, Pregari i Sv. Donatu (Buzet); u Bajkinima, Dračevcu, Ferencima, Fuškulinu, Krunčićima, Ritošinom Brigu i Selini

⁷¹ Spis Prov. VG br. 476 od 25. II. 1926. upućen Generalnom konzulatu Kraljevine Italije u Sarajevu, DAP, *Prefektura*, kut. 50, XVI-A-9/1.

⁷² Radoslavića ćemo ponovo sresti u Iloviku nakon rata. Vidi dalje.

(Poreč), u Šikićima i Škatarima (Pula), Juršićima (Vodnjan), Štokovcima (Sveti Vincent), Susku, Gračišću (Pazin), Kuićima na Barbanštini i u samom Barbanu, Kaldiru (Motovun), Završju (Grožnjan) te Rovinjskom Selu.

Iz ovoga se može razabrati da je učinjeno veliko djelo. Treba, međutim, sagledati pravi cilj izgradnje ovih škola. Cilj širenja školske mreže nije razvoj pismenosti i kulture u svrhu općeg napretka stanovništva, već isključivo asimilacija. Treba samo malo pozornije pogledati razmještaj navedenih škola na zemljovidu Istre. Lokalitete novih škola nalaze se na kompaktnom hrvatskom etničkom području. Potvrdu svega dobit ćemo u dostupnoj arhivskoj građi koja kaže: *sagraditi školu tamo gdje je potrebno nacionalizirati drugojezično i inorodno stanovništvo*.⁷³

Brigu oko dječjih vrtića preuzima najprije Lega Nazionale, a potom novoosnovana Nacionalna ustanova za pomoć oslobođenoj Italiji ONAIR (Opera Nazionale di Assistenza all'Italia Redenta), koja djeluje isključivo na novopripojenim krajevima. U 1936. godini ONAIR ima 408 vrtića čiji će se broj neprestano povećavati. U vrtiću se mnogo igra, pjeva, recitira, crta, maršira. Vodi se računa o zdravlju djece, pa je organiziran topli obrok i stalna liječnička kontrola. Samo 1934. godine podijeljeno je preko 750.000 obroka jela za što je utrošeno više od 2.000.000 lira, da bi u 1935./36. godini u vrtićima Istre bilo 4.098 djece kojoj je podijeljeno 3.164 toplih obroka.⁷⁴

I upravo ovdje počinje proces asimilacije. Dijete je podvrgnuto strogom nacionalnom odgoju u fašističkom duhu, veličanjem nacije i nacionalnih *pobjeda* na mnogim bojišnicama. Kod kuće će hrvatski petogodišnjak upitati kojim to jezikom govore njegovi roditelji, kakvu to oni pjesmu pjevaju toliko drugačiju od one koju je učio u vrtiću. Kako, međutim, objasniti djetetu da se pjesma koju pjeva u vrtiću ruga njemu i njegovu narodu, da jezik kojem ga uči učiteljica nije jezik njegovih roditelja i da je njihov jezik zabranjen. Tako su perfidnošću sustava djeca postala sredstvo denacionalizacije hrvatskog roditeljskog doma!

Cilj odgoja fašističke škole *Odgoj ne običnih građana nego formiranje i odgoj autentičnih fašista*⁷⁵ proizlazi iz osnovnih postulata fašističke ideologije u kojoj se *fašizam smatra vjerom u najviše poslanstvo domovine i Čovjeka providnosti*, koja nije razliku između države i nacije određujući temelje fašističke države: *najlegalniju diktaturu Jednog koji je postao Svi (legalissima dittatura di Uno divenuto Tutti ...)*.⁷⁶ Taj *Jedan*, *Čovjek providnosti* je Mussolini, "*Veliki i vječni Bog, gospodar neba i zemlje kojeg slušaju vjetrovi i mora*".⁷⁷

Većina nastavnih sadržaja nije primjerena uzrastu učenika, posebno u predmetu Fašistička kultura ili Poznavanje prava i ekonomije. Stoga će se nastava pretvoriti u

⁷³ Vidi spis Prefettura Pula, Gabinetto, br. 361 od 27. siječnja 1928. upućen školskom inspektor u Poreču. DAP, Prefektura, kut. 70, XVI A-5.

⁷⁴ Vidi: Tone Peruško, *Kratak pregled školstva Istre do oslobođenja*, pogovor knjizi V. Cara Emina, *Moje uspomene na Družbu Sv. Ćirila i Metoda*, Zagreb 1953.

⁷⁵ Vidi: Tone Crnobori, *O odgojno obrazovnom radu na Poreštini za vrijeme NOB-a i neposredno nakon oslobođenja*, u: *Porečki zbornik*, 2, Poreč 1985., str. 313.

⁷⁶ Grupa autora: *Chirone, manuale di cultura popolare* (dalje *Chirone*), Trento 1936., str. 395-396.

⁷⁷ C. Cottone, *Aritmetica-Geografia-Scienze*, Roma 1940.

čisti formalizam, u slijepu poslušnost u kojoj nema mjesta razmišljanju i osobnom stavu, jer *fašizam negira pojedinca kao biće po sebi (Il Fascismo ... nega l'individuo come ente a se)*.⁷⁸ Ako se ovome doda da učenici ne znaju nastavni jezik, a da učitelj ne zna jezik djece, nije teško uočiti sav besmisao ovako koncipirane škole. Ispraznost sadržaja nalazi ravnovjesje u vanjskoj formi pa će škola izuzetno insistirati na vanjskim manifestacijama školske djece, među kojima najznačajnije mjesto zauzimaju česte parade uniformiranih učenika ulicama gradova, ali i sela uz mnoštvo zastava, fašističkih amblema, himna, fašističkih pjesama, među kojima je prednjačila *La Giovinezza* i sl., posebno nakon ustrojavanja GIL-a, Talijanske liktorske mladeži, organizacije mladeži fašističke stranke. Uviđajući svu promašenost režima, već 1924. godine anonimni građanin Pule talijanske nacionalnosti piše prefektu: “*Svakodnevno vidjeti učenike naših škola kako s nacionalnim zastavama stupaju ulicama grada, osim što smatram iznimno smiješnim, mislim da je nedopustivo s odgojnog stajališta. Teško je roditeljima vidjeti svoju djecu napumpanu himnama, nacionalnim pjesmama i zastavama, kako zapuštaju svoje školske obveze, teško je, da kažem općenito i suzdržano, jer će biti nesreća za njih usude li se izraziti svoje nezadovoljstvo budući mogu završiti na putu mučenika ako ne i pred streljačkim strojem.*”⁷⁹

U ogromnoj većini istarskih škola učitelji su iz unutrašnjosti Italije. Nitko od njih ne zna hrvatski jezik, djeca pak ne poznaju talijanski jezik. Da će se u takvim uvjetima pojaviti otpor prema školi, bilo je normalno očekivati. Marija Balde, učiteljica I. r. u Svetvinčentu konstatira: “*Nezainteresiranost za školu, osim rijetkih iznimaka, više manje karakterizira svaki seoski ambijent ove naše Istre...*”⁸⁰ Vrlo je interesantno završno godišnje izvješće Gemme Privileggi, učiteljice u Žbandaju na Poreštini: “*... I uvijek je jezik onaj koji teško daje rezultate, ili bolje reći da je najteže u procesu asimilacije za onog tko nije strpljiv i predan podavati jasno po sistemu kap po kap. Jer, od mojih 67 učenika (riječ je o učenicima I. razreda, A. C.), njih najmanje 40 nisu otvorila usta talijanski.*”⁸¹

U školama je velik broj ponavljača koje učiteljice objašnjavaju ovako: “*Sada kada bolje poznajem svoje učenike mogu tvrditi, da su uopće uzevši, zaostali i nedovoljno inteligentni.*” Mario Ottoni, učitelj V. razreda u kojem su 24 učenika od kojih je 10 ponavljača, konstatira “*apsolutno siromaštvo rječnika i jadno izražavanje. Čitanje je slabo, dok mnogi naprosto slovkaju. Posljedica svega je da ne razumiju pročitano.*” Ali priznaju: “*Uz apatiju, u više slučajeva iskazano otvoreno neprijateljstvo obitelji prema školi, još je jedan bitan faktor koji prejudicira neuspjeh: **učenici sa sela ne poznaju talijanski jezik...***”⁸² (podcrtao A. C.). To je napisano 1942. godine, 24 godine nakon okupacije i 19 godina po Gentileovoj reformi.

⁷⁸ Isto, str. 395.

⁷⁹ Vidi DAP, Prefektura, kut. 15, dokument br. 482.

⁸⁰ Najbolja saznanja o unutarnjem ustroju škole daje razredna dokumentacija. Navedeni primjeri uzeti su iz razrednih knjiga osnovne škole Gradina, Vrsar, Bokordići, Svetvinčent, Sv. Lovreč, Vošteni, Žbandaj, Tar, Poreč, Materada, Štinjan te “D. Alighieri” u Puli. Ova se dokumentacija uglavnom nalazi u Državnom arhivu u Pazinu, ali i u pojedinim školama (Gradina, Vrsar, Tar, Poreč) koje su uspjele zadržati i sačuvati dio ove važne povijesne građe.

⁸¹ Dnevnik I. razreda OŠ Žbandaj, šk. god. 1935./36.

⁸² Dnevnik III. razreda škole u Bokordićima.

Javna škola ne može pokriti cijeli prostor novih provincija, osobito ne u izoliranim i teško dostupnim planinskim mjestima Trentina, Julijske krajine i Istre. Stoga se u ovim mjestima, ali i u mjestima u kojima je manje od 60 djece, otvaraju *scuole scalsificate*, seoske škole (*scuole rurali*). Sve postojeće škole na prostoru tzv. novih provincija koje su imale manje od 60 učenika bile su pretvorene u *scuole rurali*. Djeluju u okviru milanske organizacije *Societa umanitaria*. No glavni cilj je ipak otvaranje novih škola. Rezultati su, međutim, vrlo skromni. Na prostoru Julijske krajine otvoreno je iznimno malo novih škola - školske 1929./30. godine u Istri ih je otvoreno tek 8. Bile su to škole u Spanidigu, Golašu, Barbarigi, Kureličima, Ružićima, Oškorušu, Figaroli i Kosima. U svim ovim školama bila su upisana 234 učenika. Aktivnost milanske organizacije tijekom narednih godina znatno će se povećati, pa će broj škola tijekom 1933./34. narasti na 40-ak. Godine 1933. ovo se društvo fuzionira s mnogo jačim ONAIR-om čiji će centar u Trentu preuzeti organizaciju seoskih škola. Upravu i nadzor nad školama na prostoru Julijske krajine vršit će ONAIR-ov centar u Gorici. ONAIR je 1926. imao 17, a u školskoj 1935./36. godini čak 408 seoskih škola razasutih po nigidinama i planinskim zabitima širom novoanektiranog područja. Školske 1937./38. godine otvoreno je u Istri samo na prostoru pulskog inspektorata 27 seoskih škola.

Škole se otvaraju tamo gdje jedva postoji minimum uvjeta za njezino otvaranje. U službu su primani uglavnom mladi i neoženjeni učitelji. Broj škola se stalno mijenja. Četrdesetih godina kreće se između 94 i 102. Teško je precizno utvrditi njihov broj, jer se ponekad škole ONAIR brkaju s redovnim državnim školama na takav način da je jednom manja seoska državna škola prikazana kao škola ONAIR ili obrnuto.

Seoska škola ima specifičnu zadaću: smjestiti u slavensko selo mladog i agilnog fašista - 100 seoskih škola jednako je 100 vatrenih pobornika fašizma u 100 istarskih sela i kroz niz godina selo bi moralo biti u cijelosti talijanizirano.

Početak kraja

Približavanjem Mussolinijeva pada u ljeto 1943. stanje se u svim oblastima, pa tako i u školstvu, danomice pogoršava.

Kapitulacijom 8. rujna 1943. Italija se našla rascijepljena na dva dijela - u južnoj je Italiji saveznička vojska i Badoglioova vlada, dok sjevernu Italiju drže Nijemci koji su ponovno doveli na vlast Mussolinija uspostavljajući Talijansku socijalnu republiku (Repubblica sociale italiana, Republika Salò). No, ni jedna ni druga polovica nisu ni izdaleka suverene, pa su i jedna i druga vlada naprosto marionete. To se posebno odnosi na okupiranu sjevernu Italiju koja se našla u položaju između okupirane i anektirane zemlje. Cijeli je Veneto bio pod izravnom njemačkom upravom, a sama Istra postaje posebna njemačka operativna zona, tzv. Adriatisches Küstenland, izdvojena iz novotvornirane talijanske republike. Nova vojno-politička situacija naći će svoj odraz i u školstvu u kojem se stanje pogoršalo. Njemačka okupacijska vlast zadržava talijanski školski ustroj od prije rujna 1943. No, od jeseni 1943. nije moguće razabrati o čijem je školstvu riječ. Sve odluke i naputke šalje Ministarstvo nacionalnog odgoja, ali se ne zna

kojoj državi to Ministarstvo pripada. Ni na jednom dokumentu nema nikakve oznake koja bi govorila o kojoj je državi riječ niti u kojem se mjestu nalazi Ministarstvo. Moglo bi se reći da je rad ministarstva konspirativan - dopisi ministarstva i ministarstvu šalju se iz mjesta i u mjesto označeno kao Q.G. (quartiere generale - glavni stan) ili P.C. (posta civile) što izravno govori koliko je bila jaka nova politička tvorevina Repubblica Sociale.⁸³ Prestao je postojati dotadašnji fašistički ustroj vlasti. Bile su to, međutim, samo kozmetičke promjene. Tako je umjesto Nacionalne fašističke partije (PNF) osnovana Republikanska fašistička partija (Partito Fascista Repubblicano, PFR). Školska politika je ostala ista: unatoč njemačkoj vlasti pulski pokrajinski partijski sekretar Luigi Bilucaglia "sugerira" Školskom nadzorništvu "trenutno udaljenje iz škola" učitelja koji su sudjelovali u partizanskim akcijama u jesen 1943. Njemačkom okupacijom Istre našli su se mnogi dosadašnji talijanski učitelji, posebno oni slavenskog podrijetla, u još bezizglednijoj situaciji. Naime, dio učitelja unatoč formalnoj pripadnosti PNF odnosno GIL bili su simpatizeri ili čak i članovi zabranjenih političkih stranaka. Dio ih je, znajući što ih čeka, navrijeme napustio svoja mjesta bijegom najčešće u unutrašnjost Italije gdje je presija bila manja, dok ih je dio postao žrtvama nacističkog divljanja završavajući u njemačkim koncentracijskim logorima, prvenstveno Dachauu, iz kojih se mnogi nikada nisu vratili. Unutrašnji školski ustroj ostao je isti. Najveća je organizacijska promjena prisutnost njemačke vojske i sveukupna ovisnost o njezinu zapovjedništvu u Rovinju i gauleiteru Friedrichu Reineru kojeg Nadzorništvo na zahtjev izvješćuje o stanju škola, premještaju učitelja, školskim udžbenicima i sl. Prisutnost njemačke soldateske, ali i prisutnost istarskog narodno-oslobodilačkog pokreta naći će svoj odraz u dnevnoj organizaciji rada fašističke škole, broj kojih se rapidno smanjivao. U jesen 1943., uviđajući novu realnost, pokrajinski je nadzornik Arcidiacono naložio školama da *ukoliko ocijene da mogu započeti s nastavom školska godina 1943./44. može započeti 15. studenoga*.⁸⁴ Započela je, međutim, kasnije: *"Škole su otvorene 6. 12. 1943. s dvije učiteljice kojima će se poslije 19. prosinca pridružiti još jedna. U siječnju poslije praznika nisu se više pojavile druge dvije učiteljice. Škole su se zbog opreza zatvorile. U travnju je u mjesto došlo zapovjedništvo njemačke vojske pa se moglo ponovno otvoriti škole."* Tako piše Jolanda Dongetti, učiteljica u Sv. Lovreću, tužeći se da nisu imali nikakvih udžbenika pa su koristili prošlogodišnje. Školu u Sv. Lovreću pohađalo je tek 28 učenika, isključivo djeca unutar starogradske zidine, što je tek 11% od broja učenika iz vremena prije talijanske okupacije, kada je 1912. godine u Sv. Lovreću bilo 175 učenika u hrvatskoj i 63 u talijanskoj školi!⁸⁵

U takvim je uvjetima u prosincu 1943. Ministarstvo odlučilo nagraditi učitelje koji rade na školama u inojezičnim zonama i onima s mješovitim stanovništvom, pa je Pokrajinskom školskom nadzorništvu u Puli uputilo zahtjev u tom smislu. Arcidiacono je odgovorio da je cijela Istra prostor s mješovitim stanovništvom jer je nasilna promjena prezimena dala rezultate isključivo na formalnom, a ne i na stvarnom nacionalnom

⁸³ Sjedište Ministarstva nacionalnog odgoja je u Veroni.

⁸⁴ DAP, PŠN, kut. 75, B-26, spis 7633 od 6. XI. 1943.

⁸⁵ DAP, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 6.

planu jer “...*moje poznavanje Istre govori da ne postoji osnovna škola koja nema ino-jezičnih učenika u više-manje visokim postotcima. Kako su sva prezimena svedena na talijanski oblik ne mogu biti mjerilo nacionalne pripadnosti...*” smatra Arcidiacono. Od 421 škole, uza sve pritiske i uvjeravanja i učitelja i roditelja, otvoreno ih je tek 138. No ni one ne funkcioniraju najbolje “(*...*) *jer su mnogi školski objekti okupirani od njemačke vojske koja ne pita ništa i ne daje ništa, događaju se i zločini koji se neprekidno ponavljaju i paraliziraju školski život pa su uspaničeni nastavnici prisiljeni napustiti mjesto i tražiti utočište negdje drugdje (...) od 865 učiteljica podučava tek 461, dok ih je 404 na dispoziciji u najvećem broju slučajeva izvan pokrajine (...)*”⁸⁶

Vlasti pribjegavaju još jednom očajničkom potezu. Kako bi zadržali učitelje u mjestu rada, vlasti zabranjuju udaljavanje učitelja izvan mjesta u kojem je smještena škola pretvarajući Istru tako i fizički u logor. Od 864 učitelja koji su 1944. djelovali u Istri tek je njih 24 imalo dozvolu boravka u drugom mjestu.

Kako se bude razvijao NOP u Istri tako će se pojačavati bijeg učitelja iz Istre i zatvarati pojedine škole. O ozbiljnosti situacije svjedoči dopis njemačkog zapovjedništva u Rovinju kojim upozorava Nadzorništvo u Puli na učestalu pojavu legalnog odlaska učitelja i drugih intelektualaca iz Rovinja, poručujući da se takve radnje više ne će tolerirati jer odlazak intelektualaca daje iznimno loš primjer ostalom stanovništvu. Nadzorništvo odgovara da ono odolijeva jakom svakodnevnom pritisku učitelja za odlaskom i ne dozvoljava udaljavanje, ali da ne može spriječiti tajni odlazak koji se opravdava bolovanjima.⁸⁷

U izvješću Školske uprave Pazin od 15. svibnja 1944. saznajemo da je na cijelom području uprave, na kojem je 1934. bilo čak 38 škola s oko 4.200 učenika i 87 učitelja, ostala tek škola u samom Pazinu sa 130 upisanih učenika i 2 stalna učitelja!⁸⁸ (1934. škola je imala 468 učenika i 11 stalnih učitelja). Talijanske škole djeluju isključivo u mjestima gdje je smješten vojni garnizon, pa je tako u proljeće 1945. godine na cijelom prostoru Istre otvoreno samo 97 javnih državnih škola (nasuprot 421 krajem 1943.).⁸⁹ U zbilji ih je znatno manje jer su mnoge zbog stalnih ratnih akcija zatvorene. Bijeg učitelja i raspad školskog ustroja nije mogao zaustaviti ni očajnički potez vlasti: 20. siječnja 1945. učiteljima u školama s inorodnim i inojezičnim učenicima u pokrajinama Gorica, Trst, Pula i Rijeka odobren je poseban dodatak na plaće od 20 lira po danu za vrijeme od 1. listopada 1943. do 30. lipnja 1944. s mogućnošću isplate i za školsku 1944./45. godinu!⁹⁰ No sve ove mjere ne će spriječiti potpuni propast talijanskih škola.

⁸⁶ DAP, PŠN, kut. 75, B-26-6, dopis broj 887/5 od 19. siječnja 1944. i br. 525 od 27. siječnja 1944. Učiteljica u Štinjanu kod Pule Elis Prantner iz Trenta navodi kako je školska godina trajala od 15. XI. 1943. do 30. VI. 1944., no stvarno je nastava završila još 30. siječnja, a ostalo vrijeme u školi je bila najprije njemačka, a potom talijanska vojska. Izvor: DAP, *zbirka*.

⁸⁷ Vidi spis Zapovjedništva Rovinj (Hafenkapitän Rovigno) br. 371/44 od 28. veljače 1944. i odgovor Nadzorništva (bez broja i datuma), izvor kao gore.

⁸⁸ DAP, PŠN, kut. 15, A-3.

⁸⁹ DAP, PŠN, kut. 75, A-15, spis br. 1321.

⁹⁰ DAP, PŠN, kut. 75, A-19, spis 808. od 20. siječnja 1945.

Hrvatska škola nije nestala

Rekli smo da su rezultati ogromnog truda uloženog u proces asimilacije bili daleko od očekivanih. Potpuno ih nijekati ne bi bilo realno: nepostojanje hrvatske škole, obveza pohađanja talijanskih škola, služenje u talijanskoj vojsci, zapošljavanje kod talijanskih poslodavaca ipak će postupno odvojiti dio hrvatskog naroda od njegova korijena: narodne pjesme, govora, tradicije - manji dio će se prikloniti životu grada, a on je bio talijanski. Međutim, cijelo to vrijeme dva su uporišta ostala nesavladana. Bio je to na prvom mjestu visoki stupanj nezavisnosti seljaka poljoprivrednika od industrijske proizvodnje. *“Drugo uporište bio je kolektivni život sela, značaj seoske majke i matrine riječi za razvitak djeteta (...) poljoprivredno zanimanje vraćalo je dijete poslije svršene talijanske osnovne škole konačno u krug obitelji, narodnog govora, tradicija i vjerovanja.”*⁹¹ Dijete se vraćalo kući gdje nije moralo govoriti talijanski, nije ga moralo čak ni znati. Opasnost od odnarođivanja u ovom krugu bila je vrlo mala. Kolektivni život sela bio je siguran bedem protiv asimilacije.

Jezik, usmena tradicija i škola koja doduše ne postoji kao institucija, ali koja ipak postoji kao tajna, nazovimo je “obiteljska škola”, sačuvati će hrvatsko nacionalno biće od utapanja u talijansku masu. Ako je postojala zabrana javne uporabe hrvatskog jezika, nije se moglo zabraniti njegovo korištenje u obiteljskom i susjedskom krugu, ako su zabranile javnu školu, vlasti nisu mogle zabraniti onu tajnu. A tajna hrvatska škola - obiteljska škola je svaki hrvatski dom. U procesu očuvanja i širenja vlastitog jezika svatko će pridonijeti u granicama svojih mogućnosti. Usmena tradicija ne samo da nije nestala, već je u novim uvjetima bitno oružje nacionalnog opstanka. Pismeniji i obrazovaniji seljaci, ponekad tek stasala djeca,⁹² preuzet će ulogu učitelja. Djelovale su te “škole” po cijeloj Istri. Nije teško pouzdano izdvojiti koje selo, ali je rizik da se nekog ne izostavi i time nanese nepravda. Isto je i s učiteljima. Ulogu tajnog hrvatskog učitelja preuzet će i nekoliko istarskih Hrvata koji su u međuvremenu završili talijanske učiteljske škole. Djelovali su tijekom dana kao učitelji u javnim talijanskim školama, a navečer i noću kao učitelji tajnih hrvatskih škola. Bit će to dvostruka igra života i smrti, rizik za koji je trebalo mnogo hrabrosti. Ulog je bio ogroman. Nije se smjelo ni pomisliti na mogućnost otkrivanja. Neki autori navode mjesta i imena sudionika.⁹³ Međutim, dokumenata o toj djelatnosti u tom vremenu nema niti ih je moglo biti, pa su svi navodi tek više-manje izbljedjela sjećanja. Smatramo da nije pretjerano reći da je učitelj bio cijeli narod, a svaka hrvatska obitelj škola.

⁹¹ Vidi: Predgovor Mije Mirkovića knjizi Frana Barbalića, *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*. Zagreb 1952., str. 6-7.

⁹² Iznimno lijep opis jedne takve “škole” u jednom selu u južnoj Istri, u kojoj je “učiteljica” bila djevojčica od 16-ak godina, donosi Tone Peruško u crtici *Istarska škola*. Vidi: Tone Peruško, *Sumraci nad Učkom*, Split 1928., str. 23-26.

⁹³ Vidi između ostalog: Božo Jakovljević, *Marija Kopitar - vijećnik ZAVNOH-a*, u *Pazinski memorijal*, 17/1988., str. 119-130.

LITERATURA

1. Alberti, M.: *Irredentismo senza romanticismi*, Como 1938.
2. Avancini, A.: *Terre redente e Adriatico*, Milano 1932.
3. Bačić, J.: *Ženska učiteljska škola u Pazinu*, Ljubljana 1916.
4. Barbalić F.: *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*, predgovor Mije Mirkovića, Zagreb 1952.
5. Barbalić, F.: *Vjerska sloboda Hrvata i Slovenca u Istri, Trstu i Gorici*, Zagreb 1931.
6. Barbalić, F.: *Pučke škole u Istri*, Pula 1918.
7. Benussi, B.: *Liturgia slava dell'Istria*, Parenzo 1894.
8. Benussi, B.: *Manuale di geografia, storia e statistica della Regione Giulia (Litorale)*, Trieste 1903.
9. Bonaci-Oberti, G.: *Le terre irredente e nuovi destini d'Italia*, Firenze 1916.
10. Bonghi, R.: *I diritti dell'Italia sulle terre irredente*, Santa Maria C.V. 1917.
11. Bratulić, V.: *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom*, Zagreb 1955.
12. *Cadastre national de l'Istrie d'apres le Recensement du 1er Octobre 1945*, Sušak, 1946.
13. Car Emin, V.: *Moje uspomene na Družbu Sv. Ćirila i Metoda*, Zagreb 1953., predgovor Tone Peruška
14. *Chirone, manuale di cultura popolare* (grupa autora), Trento 1936.
15. Cocciani, B.: *Milano centrale segreta del'irredentismo*, Milano 1962.
16. Cottone, C.: *Aritmetica-Geografia-Scienze*, Roma 1940.
17. Cottone, C.: *Storia della scuola in Istria da Augusto a Mussolini*, Capodistria 1938.
18. Crnobori, T.: O odgojno obrazovnom radu na Poreštini za vrijeme NOB-a i neposredno nakon oslobođenja, *Porečki zbornik 2*, Poreč 1985.
19. Crnobori, T.: *Preporod hrvatskog školstva u Istri u NOB*, Zagreb 1963.
20. Crnobori, T.: Kulturno-prosvjetni rad u Liburniji za vrijeme NOB-a, *Liburnijske teme* 3/1978.
21. Cukrov, A.: *Moja škola*, Zagreb 1996.
22. Cukrov, A.: Između obrazovanja i denacionalizacije, *Lega Nazionale i njezine škole u Istri*, Pula 2001.
23. Čepo, Z.: Borba za provođenje odluka AVNOJ-a o Istri nakon 1945, *Pazinski memorijal*, 12/1983.
24. Čermelj, L.: O ljudskom štetju v Trstu 1910., *Anali Jadranskog instituta*, sv. 2., str. 10, Zagreb 1958.
25. Demarin, M.: *Hrvatsko školstvo u Istri*, Zagreb 1978.
26. Ferretti, V. *La scuola nelle terre redente*, Firenze 1921.
27. Franković, D.: *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb 1958.
28. Galanti, A.: *I diritti storici ed etnici dell'Italia sulle terre irredente*, Roma 1915.
29. Gentile, G.: *La riforma dell'educazione*, Firenze 1935.
30. Grah, I.: *Istarska crkva u ratnom vohoru*, Pazin 1998.
31. Hrženjak, J. (urednik), *Istra i Slovensko primorje*, Beograd 1952.
32. Jakovljević, B.: Marija Kopitar - vijećnik ZAVNOH-a, *Pazinski memorijal*, 17/1988.
33. Jakovljević, B.: Rukopis neobjavljene istarske početnice, *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, Zagreb, br. 11/1978.
34. Jakovljević, B.: Ženska učiteljska škola u Pazinu, zbornik *Hrvatska gimnazija u Pazinu*, Pazin 1999.

35. Klen, D.: Talijanska vojna obavještajna služba u bivšoj Julijskoj krajini 1919. godine, *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, br. 21/1977.
36. Krizman, M: Međunarodni odnosi i problemi oko zapadnih granica i političkog statusa Istre od 1945. do 1947. godine, *Pazinski memorijal*, 23-24/1995.
37. Kumar, R.: Anglo-američka vojna uprava i uloga slavensko-talijanske antifašističke unije (STAU) od 1945.-1947. u Puli, *Pazinski memorijal*, 15/1987.
38. *L'irredentismo italiano, una relazione segreta dell'ufficio informazioni ex-austriaco*, Zara 1937.
39. Mihovilović, I.: *Italijanska ekspanzionistička politika prema Istri, Rijeci i Dalmaciji (1945-1953)*, Beograd 1954.
40. Mihovilović, I.: Talijanska kolonizacija Julijske krajine, *Anali Jadranskog instituta*, sv. I, JAZU, Zagreb 1956.
41. Pàroli, M. (urednik): *Guida dei servizi scolastici nelle provincie di Trieste, Fiume, Gorizia, Pola, Zara, Trieste* 1934.
42. Parovel, P.: *Izbrisani identitet*, Pazin 1993.
43. Peruško, T.: *Sumraci nad Učkom*, Split 1928.
44. Procacci, G.: *Povijest Talijana*, Zagreb 1996.
45. Radetić, E.: *Istra pod Italijom*, Zagreb 1944. (reprint Pazin 1990.)
46. Roglić, J.: *Le recensement de 1910, ses methodes et son application dans la Marche Julienne*, Sušak 1946.
47. Salvemini, G.: *Mussolini diplomatico*, Bari 1952.
48. Stulli, B.: *Istarsko okružje 1825 – 1860.*, Pazin-Rijeka 1984.
49. Škerk Kosmina, M.: *Učiteljski list, bibliografsko kazalo 1920-1926.*, Ljubljana 1991.
50. Valdevit, G. (urednik): *La crisi di Trieste, maggio-giugno 1945.*, Trieste 1995.
51. Valdevit, G.: *Trieste, la Venezia Giulia e il contesto internazionale negli anni della guerra fredda u Friuli e Venezia Giulia-Storia del '900.*, Gorizia, 1997.
52. Vinci, A. M.: Il fascismo e la società locale, u zborniku *Friuli e Venezia Giulia, Storia del '900*, Gorizia, 1997.
53. Vivante, A.: *Irredentismo adriatico*, Trst 1984.
54. Vlahov, D.: Dokumenti za povijest partizanskog školstva u Istri, *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. 24/1981. i 25/1982.

Ante Cukrov, Poreč

(Summary)

CROATIAN SCHOOLS IN ISTRIA IN THE PERIOD FROM 1943 TILL 1945

With Italian conquest of Istria after the First WW began a total destruction of Slavic elements in Istria. For a long time it would be irredentist settling with Slavic, especially Croatian spirit of Istria. In order to destroy Croatian spirit the first institutions under attack were churches and schools. After that, in relation to the fascism and racism, a change would appear into Italian form, in the first place change of first and last names of Slavic population and later also toponyms. Very soon priests and teachers

were thrown out of their churches and schools, schools were closed, language forbidden, names changed, cultural heritage irreversibly destroyed. Knowing the importance of schools in creating national awareness and in order to accelerate Italianization schools are open in vast areas where there are no basic conditions for their functioning. Istria shall for a long time remain closed into a spiritual camp. Under these circumstances the plan was to erase every trace of Slavic origin in people already in the second generation.

How much was it successful? Some results cannot be denied, but disproportion between imagined and implemented on one hand and realized on the other hand is too big to allow discussion on successful denationalization. Resistance to complete Italianization is big. Despite the harshness and blooded assimilation of Istria the results were very humble. It will best be shown in 1943 when the people's revolution started where Croatian school experienced resurrection instead of annihilation.

Key words: history of education, Italianization, Istria, from 1910 till 1945